

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς α' βυζαντινῆς περιόδου, ἡ πραγματοποιηθεῖσα καὶ εἰς τὴν χώραν ἡμῶν, κατὰ τὴν τελευταίαν μάλιστα πεντηκονταετίαν, ἔφευρεν εἰς φῶς σπουδαιότατα μνημεῖα δι' ὧν ἐπεσημάνθησαν ἢ καὶ διεφωτίσθησαν βασικὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ λατρείας. Μάλιστα ἡ σπουδὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν —λόγῳ τῶν σοβαροτάτων προβλημάτων τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων αἰῶνων— προσήλκεισε περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνασκαφῶν ἀρχαιολόγων οἱ ὅποιοι καὶ εἰς εἰδικάς, δι' ἕκαστον μνημεῖον, μελέτας, ἐδημοσίευσαν τὰ πορίσματά των καὶ εἰς γενικώτερα ἐπίσης ἔργα ἐξήτασαν τοὺς κοινούς χαρακτῆρας, τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφοράς των¹.

Διὰ τὰς βασιλικὰς ὅμως τῶν βυζαντινῶν χρόνων, (τὰς ἀμιγῶς, ἐλληνιστικοῦ τύπου βασιλικάς, οὐχὶ τὰς τρουλλαίας) ὀλιγώτεροι εἶναι αἱ καθ' ὅλου καὶ αἱ παρ' ἡμῖν ἐργασίαι². Μάλιστα διὰ τὰς βυζαντ. βασιλικὰς τὰς παλαιότερας (μετὰ τὸν 7ον αἰῶνα καὶ ἕως τὴν ἐποχὴν τῶν Μακεδόνων) αἱ γνώσεις μας εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Κυρία αἰτία εἶναι βε-

¹) Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. τὰς μελέτας τῶν, Γ. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Α. Ε. 1929, ὁμοίως Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1930. Τοῦ αὐτοῦ καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, A. M. Schneider, Samos in frühchristl. und byzantinische Zeit, ἐν Athenische Mitteilungen 54 (1929), Ἀ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, Α. Δ. 1929 καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τόμοι δύο, Ἀθῆναι 1952, 1954. Δι' ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσας ἀλλ', ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, μὴ δημοσιευθεῖσας εἰσέτι πλήρως παλαιοχριστ. βασιλικὰς Ἑλλάδος βλ. Orlandos, Les monuments paléochrétiens, découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, ἐν Actes du Ve congrès international d' archéologie chrétienne, Aix-en-Provence 1954, p.p. 109 - 116, Paris 1957.

²) Βλ. π. χ. G. Millet, L' école Grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, pp 16 - 53 καὶ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ βασιλικὰ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἐν Byz. Zeit., 30, 1929 - 30 σσ 568 - 576. Τοῦ αὐτοῦ, ἡ βασιλικὴ τῆς Κοιμήσεως ἐν Καλαμπάκῃ, εἰς Ε.Ε.Β.Σ. τ. 4. 1929 σσ. 291 - 315.

βαίως ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ μνημεῖα ταῦτα, τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, εἶναι ἐν γένει ὀλιγώτερα διὰ γνωστοὺς λόγους (περιορισμὸς τῆς ναοδομίας ἔνεκα πολιτικῶν γεγονότων — πόλεμοι, θρησκευτικῶν ἐρίδων — εἰκονομαχία) ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἐνεφανίσθησαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, ἄλλου τύπου ναοὶ (οἱ μετὰ καμαρῶν καὶ τρούλλου) οἱ ὅποιοι ἐπεκράτησαν, ἀντὶ τῆς παλαιᾶς ξυλοστέγου βασιλικῆς³.

Εἰς τὰς ὀλίγας λοιπὸν, γνησίου τύπου ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς, τοῦ τέλους τοῦ Ζ' ἕως τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος, ἔρχεται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀποτελοῦσα τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης βασιλικῆ τῆς Συβρίτου, καλουμένη οὕτω ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως, ὅπερ διετήρησε καὶ ἡ παλαιότερα καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ σπουδὴ τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, ἣν ἡμεῖς κατὰ δύο περιόδους ἀνεσκάψαμεν πλήρως⁴, εἶναι, νομίζομεν, λίαν ἐνδιαφέρουσα, οὐ μόνον ἀπὸ πλευρᾶς καθαρῶς ἀρχαιολογικῆς (ἥτοι γνώσεως τῆς μορφῆς, τῆς τυχόν ἰδιοτυπίας καὶ τῶν εὐρημάτων, μνημείου ἐκ τῶν ἐλαχίστων γνωστῶν τῆς περιόδου) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς γενικώτερον ἀφορώσης εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ μνημείου ἐβεβαιώθη πλέον ἢ, ἄγνωστος μέχρι τοῦδε, ἔδρα καὶ ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Συβρίου, κατὰ τὸν πολυτάραχον διὰ τὴν Κρήτην (ἀραβοκρατία) Θ' αἰῶνα (βλ. κατωτέρω).

Ἄλλὰ πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς βασιλικῆς ἀνάγκη δι' ὀλίγων νὰ διαλάβωμεν περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Συβρίτου δεδομένου ὅτι τὰ στοιχεῖα περὶ αὐτῆς (πότε δηλ. ἐμφανίζεται αὕτη καὶ πότε ἐκλείπει) θὰ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ διὰ τὴν πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ ὅλου θέματος ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ συμπεράσματα τὰ ὅποια θὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἐνταῦθα ἀρχαιολογικὴν διερεύνησιν τοῦ μνημείου.

I. Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ

Ἡ Ἐπισκοπὴ Συβρίτου εἶχε τὴν ἔδραν τῆς εἰς τὴν ὁμώνυμον ἀρχαίαν πόλιν τὴν κειμένην εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην, Ν. Δ. τοῦ ὄρους Ἰδη⁵ καὶ ταυτιζομένην, ὀρθῶς⁶, πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Θρόνος

³) Ἡ βασιλικὴ περιορίζεται μὲν τότε ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ὑφίσταται, ὡς γνωστόν, καθ' ὅλους τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μέχρι τῆς σήμερον. Μετὰ τινὰς μετατροπὰς συνεχίζεται μάλιστα τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα, ἀποτελοῦσα κυρίως τοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς Μητροπόλεων (ὡς τῆς Βερροίας, Σπάρτης, κ. ἄ.).

⁴) Καὶ εἰς τὰς δύο ἀνασκαφὰς ἡμῶν τὴν δαπάνην ἀνέλαβε προφρόνως ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ἣν καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστοῦμεν. Βλ. σχετικὴν ἐκθεσιν ἡμῶν εἰς τὰ Π.Α.Ε. 1956 (τέλος) τὰ νῦν (1959) ἐκτυπούμενα.

⁵) Περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως βλ. τὴν ἀρχαιότεραν μαρτυρίαν τοῦ Σ κ Ὑ α-

τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης. Εἶναι γνωστὸν ἐξ ἄλλου, ὅτι αἱ ἐπισκοπαὶ προετίμων διὰ τὰς ἔδρας αὐτῶν ἀρχαίας πόλεις, ὅτε αὐταὶ ὑφίσταντο⁷. Καὶ ἡ Σύβριτος ὑφίστατο κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ τὴν α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης⁸ περὶ τὸ τέλος τῆς ὁποίας παρήκμασεν. Ἡ ἐπισκοπή, ἣς τὰ ὅρια ἐπεξετείνοντο μέχρι τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους, περιελάμβανε τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου αἵτινες μάλιστα ἔφερον καὶ τὰ ὀνόματα ἢ μὲν, Ἐπάνω, ἢ δὲ Κάτω Σύβριτος⁹.

Διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἐλλείπουν, δυστυχῶς, εἰδικώτεροι πληροφοροίαι, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὰς λοιπὰς κρητικὰς ἐπισκοπὰς¹⁰. Ἐχει σημειωθῆ ἐξ ἄλλου ἡ ἔλλειψις καταλόγων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν (*notitiae episcopatum*) κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν μέχρι 731 βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης¹¹. Ἐν πάσει περιπτώσει, τῆς Συβρίτου ὡς ἐπισκοπῆς, τὴν πρώτην μνεΐαν

κος (Ε' αἰ. π. Χ.) «πρὸς νότον δὲ Σύβριτα». Σκύλακος Καρυανδέως, Περίπλους, ἐν *Geographi graeci minores*, ἔκδ. C. Müller, I, κεφ. 47 σελ. 43. Ἐπίσης βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῶν «Θεωροδόκων» τῶν Δελφῶν τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ A. Plassart ἐν *Bulletin de Corresp. Hellénique*, XLV, 1921 p. 19 «ἐν Συβρίτῳ Εὐρύλαος». Ὁμοίως βλ. Πτολεμαίου (Κλαυδ.) Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, τοῦ Γ' μ. Χ. αἰ., ἐν Müller I, σ. 556. Τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα μνημονεύει τὴν πόλιν ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἰεροκλέους ὡς «Σούβριτον» (προχ. ἐν A. Burckhard 1893 κεφ. ια'). Περὶ αὐτῆς βλ. καὶ Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890, σ. 313. Περὶ τῶν τύπων τοῦ ὀνόματος Σύβριτος, Σύβριτα, Σιβρύτα, Σίβυρτος κλπ. βλ. Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*³ 1381 καὶ Pauly-Wissowa, *Realenc. der clas. Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe IV A, 1931, 1012 Sybrita. Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως καὶ ἄλλων πληροφοριῶν (ὡς π. χ. τὴν μνεΐαν τῆς Συβρίτου εἰς τὴν συνθήκην τῆς ἰωνικῆς πόλεως Τέω μετὰ κρητικῶν πόλεων, κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα, κ. ἄ.) βλ. ἐν M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. II, Roma 1939, σελ. 289 - 298 καὶ τὰ ἱστορικὰ ἐν σ. 289 - 290.

⁶) Ξανθοῦδίδου Στ., Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. III, 1926, σελ. 51.

⁷) Καλοκύρη Κ., Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, Ἀθῆναι 1950, σελ. 124.

⁸) Τοῦτο πιστοῦται ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ σημ. χωρίου Θρόνος τῶν ἀποκειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης.

⁹) Ξανθοῦδίδου, ἐνθ' ἄν. σελ. 52.

¹⁰) Γ. Ι. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ 1' αἰῶνος, ἐν Κρητ. Χρον. Ζ', 1953 σ. 466 καὶ Κ. Καλοκύρη, Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης καὶ ἡ Παναγία ἡ Λαμπηνή, αὐτόθι, τ. 1' 1956, σ. 305.

¹¹) F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, ἐν *Corpus der Griech. Urkunden des Mittelalt. und der neueren Zeit*, Reihe A. Abt. D, Teil, I, München 1924.

ἔχομεν τὸ 451 κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι Δ΄ Οἴκουμ. Σύνοδον, ὅτε ἀναφέρεται ἐπίσκοπος αὐτῆς Κύριλλος¹². Ἐκ τῆς μνείας ἄλλων ἀναλόγων κρητικῶν ἐπισκοπῶν (ὡς τῆς Κυδωνίας τὸ 342, τῆς Κισσάμου τὸ 343) ὁ καθηγητῆς κ. Κονιδάρης, ὀρθῶς νομίζω, θεωρεῖ πολὺ πιθανὸν ὅτι μετὰ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος θὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ Σύβριτος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων 9 (ὡς ἀριθμεῖ) ἐπισκοπῶν τῆς νήσου¹³. Εἶτα, εἰς ἐπιστολὴν Κρητικῆς Συνόδου τοῦ 457/8, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν Α΄ ὑπογράφει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Συβρίτου¹⁴. Τὸ Παρισινὸν «τακτικὸν» τοῦ κώδικος 1555 A (Λέοντος Γ΄ καὶ Κωνσταντίνου Ε΄) τοῦ 731 - 746 ἀναφέρει τὸν ἐπίσκοπον Σουάριτος¹⁵. Εἰς τὴν Ζ΄ Οἴκουμεν. Σύνοδον ἐν Νικαίᾳ, τὸ 787, σημειοῦται καὶ ὁ «Θεόδωρος ἀνάξιος ἐπίσκοπος πόλεως Σουβριτῶν»¹⁶. Κατόπιν δύο «τακτικά», τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ΄ αἰῶνος, σημειώνουν τὴν ἐπισκοπὴν (ὁ Σουβρίτου)¹⁷, ἐνῶ τακτικὸν τοῦ Ι΄ αἰῶνος (ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου) ἀγνοεῖ αὐτήν¹⁸, σημειοῖ δὲ νέαν ἐπισκοπὴν τὴν τοῦ Ἁρίου (ἢ Ἁγρίου) ἣ ὁποία φαίνεται ὅτι τὴν ἀντικατέστησεν. Ὁ Ξανθουδίδης δὲν ταυτίζει τὰς δύο αὐτὰς ἐπισκοπὰς¹⁹ ἀμφιβάλλει δὲ καὶ ὁ Gerola²⁰, ἐνῶ ἄλλοι²¹ δέχονται τὴν ταύτισιν συμφώνως πρὸς τακτικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῆς ἐνετοκρατίας εἰς τὰ ὁποῖα ρητῶς σημειοῦται: ὁ τοῦ Ἁγρίου ἦτο Σουβρίτου (ἐπίσκοπος)²². Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν εὐθὺς ὅτι ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Ἁρίου διεδέχθη τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου διότι αὕτη κατεστράφη καὶ ἠρημώθη, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν σημειοῦται εἰς τὸ ὡς ἄνω σύγχρονον τακτικὸν (ἐποχὴ τοῦ Βουλγαροκτόνου). Τοῦτο ἐνισχύει καὶ τὸ

¹²) Βλ. Mansi, *Amplissima Conciliorum collectio*, VII, 161 καὶ Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, II, 1, I σελ. 64, ἀρ. 317 κέξ

¹³) Ἐνθ' ἀν. σελ. 471.

¹⁴) Mansi, *Sacrorum Conciliorum collectio*, VII, 622.

¹⁵) Κονιδάρης, ἔνθ' ἀν. Συγκριτικὸς πίναξ Α΄ (μεταξὺ σ.σ. 461 - 465).

¹⁶) Le Quien, *en Oriens Christianus*, II, 270.

¹⁷) Κονιδάρης, ἔνθ' ἀν. Συγκριτ. πίναξ Β΄ (μεταξὺ σ.σ. 472 - 473).

¹⁸) Ἐνθ' ἀν. Συγκριτ. πίν. Β΄.

¹⁹) Ἐνθ' ἀν. σελ. 50, ὅπου θεωρεῖ τὸ Ἁριον ὑφιστάμενον ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

²⁰) Mon. Veneti, II, Le chiese, 56, 62.

²¹) V. Laurent, *Echos d' Orient*, τ. XXXII (1933) ἐνθα συζητῶν τὰς ἀπόψεις ἐπάγεται: «en outre, l' évêché de Sybritos complètement aboli, aurait faite place à celui d' Agrion...» (σ. 391).

²²) Αὐτόθι σ. 394. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἄλλοτε Ἁρίου καὶ ἄλλοτε Ἁγρίου. Ἁριον ἦτο τὸ ὄνομα μικρᾶς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως κειμένης κατὰ τὴν θέσιν Σταυρωμένος Ρεθύμνης, ἐξ οὗ ὠνομάσθη καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ.

γεγονὸς ὅτι μετὰ τὴν διοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά, οὐδὲν ἐπίσημον ἔγγραφον ἢ τακτικὸν μνημονεύει πλέον τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν Συβρίτου. Τὴν ἐξαφάνισιν αὐτῆς δέχεται καὶ ὁ Γ. Κονιδάρης²³.

Μία μόνον μαρτυρία ἀναφαίνεται ὀλίγον πρὸ τῆς βενετοκρατίας. Πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς V. Laurent πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ἐν *Espos d' Orient*, σχολιασθέντος, εἰς τὸ Ἑσκόριάλ δὲ εὗρισκομένου, λεγομένου «Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου», ἦτοι κώδικος γραφέντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1195 καὶ 1203 (μνημονεύει Ἀλέξιον τὸν Α' καὶ Εὐφροσύνην) καὶ ἀναγινωσκομένου, κατὰ τὸ κρατῆσαν, ἀπὸ τοῦ 843, ἔθος, τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας²⁴. Τὸ ἀμέσως ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα τμῆμα τοῦ Συνοδικοῦ ἔχει οὕτως :

f. 38 Ἰωάννου τοῦ Θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης Ἐπισκοπῆς Σουαρέτ καὶ πρωτοσυγκέλλου πολλὰ τὰ ἔτη²⁵.

Ἐὰν ὑπὸ τὸ παράδοξον, τῷ ὄντι, ὄνομα Σουαρέτ, δεχθῶμεν, μετὰ τοῦ συγγραφέως, ὡς εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι κρύπτεται ἔξαραβισμένον²⁶ τὸ ὄνομα Σύβριτος (θὰ ἐδικαιολόγη δ' ἴσως τὸ τοιοῦτον ἢ ἐπὶ 135 ἔτη ἀραβικὴ κατοχὴ τῆς νήσου), τότε τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν οὐχὶ πλέον τὴν μνεῖαν ὡς ὑπαρκτῆς τῆς ἀρχαίας ἐπισκοπῆς Συβρίτου κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀλλ' ὅτι τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐξηκολούθη νὰ φέρη ἢ διαδεχθεῖσα αὐτὴν καὶ ἀλλαχοῦ ἐδρεύουσα ἐπισκοπή. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου (ἐδρεύουσα βορειότερον τοῦ τόπου — σημ. χωρίον Βεράν Ἐπισκοπὴ²⁷ — ὅπου ἠδρευεν ἡ

²³) Κρητ. Χρ. Ζ' σελ. 478.

²⁴) Τόμ. XXXII (1933) p.p. 385 - 412, *Le synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète, aux Xe - XIIIe siècles.*

²⁵) Ἐνθ' ἀν. σελ. 389.

²⁶) Κατὰ τὸν Laurent, ἐνθ' ἀν. σελ. 391, σημ. 2, τὸ Σούβριτος ἔγινε Σοβαρέτ - Σουαρέτ δεδομένου ὅτι τὸ υ καὶ τὸ β ἀπεδίδοντο μέχρι τοῦ XIII αἰῶνος διὰ τοῦ ἰδίου γράμματος υ. Ἡ δὲ γραφὴ Σουαρέτ «est, en outre, conforme au génie des langues sémitiques». Ἐπὶ πλέον, προσθέτει (σελ. 392) ἡ γραφὴ Σουαρέτ ἔχει ὀρθῶς εἰς τὸν κώδικα διότι τὸ Συνοδικὸν ἦτο διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ λαοῦ καὶ ἐπομένως θὰ ἐφρόντιζον καλῶς νὰ ἐγράφετο. Πιστεύει τέλος ὅτι τὸ ἀρχαῖον τσπωνύμιον ἀραβοποιηθὲν (arabisé) ἐπέζησεν εἰς τὴν τοπικὴν παράδοσιν περισσότερο τῶν δύο αἰῶνων (X - XIII).

²⁷) Gerola, ἐνθ' ἀν. II σελ. 62 «Agrios è certamente Veran Episkopi». Εὕρεται κατὰ τὴν θέσιν «Σταυρωμένος» Ρεθύμνης. Βλ. Κ. Καλοκέρη, Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, σελ. 309, σημ. 21. — Εἵχομεν ἤδη παραδόσει πρὸς ἐκτύπωσιν τὴν παροῦσαν μελέτην, ὅτε ἐπισκεφθέντες τὴν Βεράν Ἐπισκοπὴν καὶ διενεργήσαντες δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὰ ἐρείπια εἰς ἃ ἠγέρθη κακότε-

Σύβριτος — χωρίον Θρόνος —) περι ἧς εἵπομεν ἄνωτέρω ὅτι ὠνομάζετο καὶ Συβρίτου («ὁ τοῦ Ἁγρίου ἦτοι Συβρίτου»). Τοῦτο ἐξ ἄλλου συνέβη καὶ μὲ ἄλλας ἐπισκοπὰς, ὡς λ. χ. μὲ τὴν τῆς Ἐλευθέρας, ἡ ὁποία, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς εἰς ἣν ἤδρευεν ἀρχαίας πόλεως, μετεφέρθη κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης (961 - 1204) εἰς τὸ ἐπίγειον αὐτῆς Πάνορμον²⁸, ὡς ἐπισκοπὴ Ἐλευθέρας κατ' ἀρχὰς ὀνομαζομένη καὶ εἶτα Μυλοποτάμου (Ἀὐλοποτάμου), καθὼς ἐξ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ἐσημειώσαμεν ἄλλαχοῦ²⁹. Ἐπίσης ἡ ἐπισκοπὴ Ἀραδῆνος — ἦν προσφάτως ἠρευνήσαμεν³⁰ — μετὰ τὴν παρακμὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως μετεφέρθη εἰς τὸ ἐπίγειον αὐτῆς τὸν Φοίνικα, ὠνομάζετο δὲ εἰς τὸ ἐξῆς (Not. gr. episcopatum) «Φοινίκης ἦτοι Ἀριάδνης (Ἀραδῆνος)»³¹ μέχρις ὅτου τέλος ἐπεκράτησε μόνον τὸ «Φοινίκης» (ὁ «Φοινίκης Λέων» ἐπίσκοπος, π. χ. εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ Οἴκουμ. Συνόδου τοῦ 787).

Τὸ ἄνωτέρω λοιπὸν Συνοδικὸν δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχαίαν, τὴν μέχρι τῆς ἀραβοκρατίας, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὑπαρκτὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἀλλὰ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀ(γ)ρίου ἡ ὁποία παρὰ τῷ λαῷ ἐξηκολούθη φαίνεται, κατὰ τὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνα, νὰ ὀνομάζεται Συβρίτου, λόγῳ τῆς ζωνοῦς ἀναμνήσεως τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἐπισκοπῆς, τῆς ὁποίας ἐθεωρεῖτο διάδοχος. Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ ἀναμνήσεις ἐξησθένησαν, οὕτω δέ, ἀρχομένης τῆς ἐνετοκρατίας, ἡ νέα ἐπισκοπὴ μόνον Ἀρίου πλέον ὀνομάζεται³². Τὴν σχέσιν ἐξ ἄλλου Συβρί-

---

χνος νεωτερικὴ ἐκκλησία ἀπεκαλύψαμεν τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν—ἧς καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπιφανειακὰ λείψανα εἶχον καλύψει ἐσχάτως—καὶ περισυνελέξαμεν ὠραιότατα μαρμάρινα μεγάλα κιονόκρανα, ποικίλα γλυπτὰ καὶ κίονα μέγαν μετὰ ἐγχαράκτου συντομογραφικῆς ἐπικλήσεως. Τὰ εὐρήματα ταῦτα ἐπιτρέπουν σοβαρῶς νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τὰς ὁποίας ἐντὸς τῶν ἡμερῶν θὰ διενεργήσωμεν (δαπάναις καὶ πάλιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας) θὰ φέρουν εἰς φῶς σπουδαῖα στοιχεῖα σχετικῶς μὲ τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρίου, εἰς τὰ ἴχνη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ὁποίας, δὲν ἀποκλείεται νὰ εὐρισκώμεθα

²⁸⁾ Ἐνθα εὐρίσκετο, πιθανῶς ὁμως καὶ τότε εἰς ἐρείπια, ἡ κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, ὡς νομίζομεν, καταστραφεῖσα μεγάλη βασιλικὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλεως (Ε' αἰών).

²⁹⁾ Εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν, Ἡ ἀρχαία Ριθυμνα, σελ. 128.

³⁰⁾ Τὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀποκαλυφθείσης ὑφ' ἡμῶν βασιλικῆς Ἀραδῆνος καθὼς καὶ τὰ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως τοῦ κατὰ χώραν αὐτῆς, μεταγενεστέρου (14ος αἰ.) σταυροειδοῦς βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχιστρατήγου, δὲν ἐδημοσιεύσαμεν εἰσέτι. Μόνον σχετικὸν ἄρθρον ἡμῶν ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν «τὸ Βῆμα» τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1958 (σελ. 5).

³¹⁾ Βλ. καὶ Γ. Κονιδάρη, ἐνθ' ἀν. Συγκρ. πίν. Β (4η στήλη).

³²⁾ Gerola, ἐνθ' ἀν. σ. 62.

του καὶ Ἀρίου καθιστᾶ φανεράν τεμάχιον ἐπιγραφῆς ἐπὶ πώρου, ρωμαϊκῶν χρόνων, εὑρεθὲν εἰς τὴν ὑπολαμβανομένην ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρίου (σημερινὴν Βεράν = ἔρημον, ἐπισκοπὴν) καὶ ἀποκείμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης. Τοῦτο διασφῆζον τὴν λέξιν ΣΥΒΡΙΤ[ΙΩΝ ;] εἶναι ὅμοιον ἄλλων ἀναλόγων ἐπιγραφῶν εὑρεθεισῶν εἰς τὸ χωρίον Θρόνος (ἦτοι εἰς τὴν κατὰ τοὺς παλαιοχριστ. χρόνους ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Συβρίτου)⁸³ καὶ ἀποκειμένην εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐνδειξιν ὅτι ἐκ τῆς παλαιᾶς πόλεως Συβρίτου καὶ πρώτης ἔδρας τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ἐλήφθησαν γλυπτὰ — ἴσως δὲ καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη — χρησιμοποιηθέντα πιθανῶς ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἰς τὴν νέαν ἐπισκοπὴν Ἀρίου ἣτις, κατὰ τινὰ τρόπον, δικαιωματικῶς (ὡς συνεχίζουσα τὴν παλαιὰν ἐπισκοπὴν) τὰ ἐχρησιμοποίησεν.

Ὡστε ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἱστορικῶν δεδομένων ἀποκλίνομεν εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Συβρίτου ἐκλείπει μεταξὺ Θ' καὶ Ι' ἑκατονταετηρίδος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐνῶ μνημονεύεται εἰς τακτικὰ τοῦ Θ' αἰῶνος ὅμως ἀγνοεῖται εἰς τακτικὸν τοῦ Ι' (μάλιστα ὀλίγα ἔτη, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἐκ τῶν Ἀράβων, συντεταγμένον) εἰς ὃ μνημονεύονται αἱ κρητικαὶ ἐπισκοπαὶ καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Ἀγρίου. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν περὶ τοῦ χρόνου τῆς παρακμῆς τῆς παλαιᾶς ἐπισκοπῆς ἐρχεται νὰ ἐνισχύσῃ ἡ ἀνασκαφεῖσα βασιλικὴ τῆς περιφερείας Συβρίτου, εἰς τῆς ὁποίας τὴν λεπτομερῆ ἀρχαιολογικὴν ἐξέτασιν μεταβαίνομεν.

II. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΗΝ

Περὶ τὰ 8 χλμ. ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Θρόνος Ἀμαρίου, τῆς ἀρχαίας, ὡς ἐλέχθη, πόλεως Συβρίτου καὶ ἔδρας τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ὀλιγώτερον δὲ τῶν 2 χλμ. δυτικῶς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Βυζάρι, εἶχον ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐπισημανθῆ ἐρείπια ἀρχαίου χριστιανικοῦ ναοῦ. Μνεῖαν ἀπλῆν τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι πρόκειται «περὶ τοῦ μεγαλυτέρου τῶν ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Κρήτης σωζομένων» εὑρίσκομεν ἤδη τὸ 1869 παρὰ τῷ V. Raulin⁸⁴. Τὸ 1908 ὁ G. Gerola ἀναφέρει⁸⁵ ὅτι ἐνταῦθα εὑρισκόμεθα πρὸ ἐρειπίων βασιλικῆς, ἡ ὁποία μάλιστα «φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ στεγασθῆ»⁸⁶.

⁸³) Ἰκανὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων, νομισμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, προερχομένων ἐκ τοῦ χωρίου Θρόνος (τοῦ ὁποίου ἄλλως τε καὶ τὸ ὄνομα ἀπηχεῖ βυζαντινὴν ἀνάμνησιν ἐπισκοπῆς). Ἐπὶ ψηφιδωτοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου ἐκτίσθη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα μονόκλιτος καμαροσκέπαστος ναὸς οὔτινος διασφῆζονται λίαν ἐνδιαφερούσης τέχνης τοιχογραφίαι.

⁸⁴) Description physique de l'île de Crète, Bordeaux 1868, p. 131.

⁸⁵) Mon Veneti, II, σ. 182 - 183.

⁸⁶) Αὐτ. σ. 183.

*Από τινος παραρχαιολογοῦντος Ἐμμ. Καούνη⁸⁷ ἀρνούμενος γνωρίζει ἡμῖν συγκεχυμένα τινὰ περὶ τοῦ μνημείου ὁ Γ. Ἀνδρεαδάκις⁸⁸, ὅστις ὁμως παρέχει τὴν ἀληθῆ πληροφορίαν ὅτι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀνέσκαψαν, δυστυχῶς, τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ ἀνωτέρω πληροφορίες ὑπῆρξαν ἱκαναὶ διὰ νὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν διὰ τὸ μέχρι τοῦ νῦν ἀνερεῦνητον, ἀρμοδίως, μνημεῖον, ἐπισκεφθέντες δὲ τοῦτο διεπιστώσαμεν πράγματι τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ ἀειμνήστου Gerola, ὅτι δηλ. εὕρισκόμεθα πρὸ ἐρειπίων μεγάλης βασιλικῆς τρικλίτου καὶ ἐπέισθημεν ὅτι αὕτη ἀνασκαπτομένη θὰ ἀπεδεικνύετο τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσα. Δεδομένου δὲ ὅτι διεγράφοντο ἐξωτερικῶς τὰ θεμέλια τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς νοτίου ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐκ τοῦ πλάτους δὲ τοῦ κτιρίου ἐξήγετο ὀπωσδήποτε ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἡ τρίτη, ἤτοι ἡ βόρειος — ἣτις ἦτο ἀφανῆς ἔνεκα τῆς ἐπιχώσεως — καθίστατο βέβαιον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ναοῦ τοῦ ὁποίου ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν ἐμορφοῦντο ἀνατολικῶς διὰ κογχῶν (κατὰ τὸν τύπον τῆς μεσαίας κόγχης) καὶ ὅτι, διὰ τῆς τοιαύτης διαμορφώσεως, κατὰ τὰ παραδεδεγμένα, οὗτος ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὴν μετὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους περίοδον⁸⁹. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ ναὸς ἐκ τῆς συνόλου μορφῆς αὐτοῦ, τῶν κατὰ καιροὺς εὐρημάτων καὶ μάλιστα ἐκ τῆς δομῆς αὐτοῦ ἐνεφανίζετο οὐχὶ μεταγενέστερος τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης (961 - 1204), ἡ δὲ βυζαντινὴ περίοδος τῆς νήσου, λόγῳ τῶν ἐν αὐτῇ ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῆς σπάνεως τῶν χριστιανικῶν μνημείων ἐν αὐτῇ, εἶναι ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἀρχαιολογίαν, ἦτο προφανές ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου τούτου καθίστατο μᾶλλον ἐπιτακτικὴ. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ἡ ἐρευνα ἦτο ἀπὸ ἐτῶν καὶ δι' ἄλλον λόγον ἐπιβεβλημένη, διότι δηλ. κάτοικοι τῶν πέριξ χωρίων — ἐπόμενοι εἰς τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαιοκαπήλων οἵτινες ἐπωφελήθησαν γλυπτῶν, νομισμάτων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων τῆς βασιλικῆς — εἶχον ἐπιδοθῆ εἰς τὴν λεηλασίαν τοῦ ναοῦ ἀνοίγοντες ὀρύγματα, ἑνὸς καὶ δύο μέτρων

⁸⁷) Ὁ Καούνης ἀρύεται παρὰ τοῦ Gerola (ἐνθ' ἄν. 183) ἀλλ' ἄμειρος τῆς ἰταλικῆς παρερμηνεύει τὰ πράγματα. Οὕτω μεταξὺ ἄλλων παρανοῶν τὴν φράσιν *ma la basilica non mostra di essere mai stata coperta*, γράφει ὅτι «ὁ καθεδρικός ναὸς δὲν φαίνεται νὰ ἔχη καλυφθῆ ἀπὸ χῶμα!». Γούς, κατὰ τὰς παρανόμους ἀνασκαφικὰς ἐπεμβάσεις εὐρεθέντας κίονας, δι' ὧν ἐχωρίζοντο τὰ κλίτη, ὁ Καούνης ὑπολαμβάνει «κολῶνας αἵτινες ἐχώριζον τὸ Ἱερόν (Βῆμα) τῆς ἐκκλησίας».

⁸⁸) Ἱστορικὰ σημειώματα, Ρεθύμνη 1926 σ.σ. 20, 21.

⁸⁹) Βλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία Α', 1942, σελ. 199.

βάθους, πρὸς εὗρεσιν θρυλουμένων θησαυρῶν, ἢ ἀφαίρεσιν τῶν ἀφθόνων ὀπτοπλίνθων τοῦ πρὸς κατασκευὴν κλιβάνων. Δὲν εἶναι ὅθεν ὑπερβολὴ ἐὰν εἴπωμεν ὅτι τῆς βασιλικῆς οὐδὲν θὰ ἀπέμενε, ἐὰν σωτήριος δὲν ἀνεδεικνύετο ἡ μεγάλη ἐπιχωμάτωσις (εἰς τὸ Ἱερόν καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ὑπερέβαινε τὰ 2 μέτρα) καί, κατὰ τινὰ τρόπον, τὰ ἐντὸς τοῦ μνημείου φυέντα μεγάλα δένδρα (βλ. πίν. Α' εἰκ. 1) ὧν αἱ ρίζαι κατέστρεψαν μὲν τὸ δάπεδον προεφύλαξαν ὅμως ὑπ' αὐτὰς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ.

Ἐκ τῶν προϋποθέσεων τούτων ἐπεχειρήσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου, νομίζομεν δὲ ὅτι δὲν διεψεύσθημεν εἰς τὰς προσδοκίας ἡμῶν περὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τούτου, ἀποβλέποντες εἰς τὴν διαπιστωθεῖσαν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν του, τὰ ἱκανὰ εὐρήματα καὶ τὰ συνακολουθοῦντα τὴν ὅλην ἔρευναν συμπεράσματα.

Α' — Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ὡς ἡ παρατιθεμένη κάτοψις δεικνύει (εἰκ. 1) τὸ ἀποκαλυφθὲν μνημεῖον ἀποτελεῖ μεγάλην τρίκλιτον βασιλικήν, χωριζομένην διὰ κιονοστοιχιῶν καὶ ἐφωδιασμένην, ἀνατολικῶς, δι' ἰσχυρῶς ἐξεχούσης μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς, μικροτέρων, δυτικῶς δὲ διὰ νάρθηκος. Τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς εἶναι 34,20 μ. τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς 17,30. Εἶναι δηλ. τὸ πλάτος, τὸ ἥμισυ τοῦ μήκους. Τὸ σχέδιον ὅθεν αὐτῆς ἐμφανίζεται σύμμετρον, κανονικὴ δὲ ἡ διάταξις τῶν μερῶν της. Τὸ πάχος τῶν πλαγίων τοίχων καὶ τοῦ δυτικοῦ εἶναι 0,65 μ. ὅπως καὶ τῶν πλαγίων ἀψίδων, τῆς δὲ κεντρικῆς ἀψίδος εἰς τὴν βᾶσιν μὲν (κρηπίς) 1,30 μ. ἀνωτέρω δὲ 1 μ. Ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος εἶναι σχεδὸν ἴση πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους (βλ. κάτοψιν) κατὰ τὰ ὑποδείγματα τῶν ἐλληνιστικοῦ τύπου παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Συγκεκριμένως ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος ταύτης εἶναι 5,80 μ. ἑκάστης δὲ τῶν πλαγίων 1,35 μ. Ἡ κάτοψις ἐπομένως ἦν παρέσχεν ὁ Gerola⁴⁰ εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ νάρθηξ, ἐκτεινόμενος καθ' ὅλον τὸ δυτικὸν τμήμα, ἔχει πλάτος 4 μ.

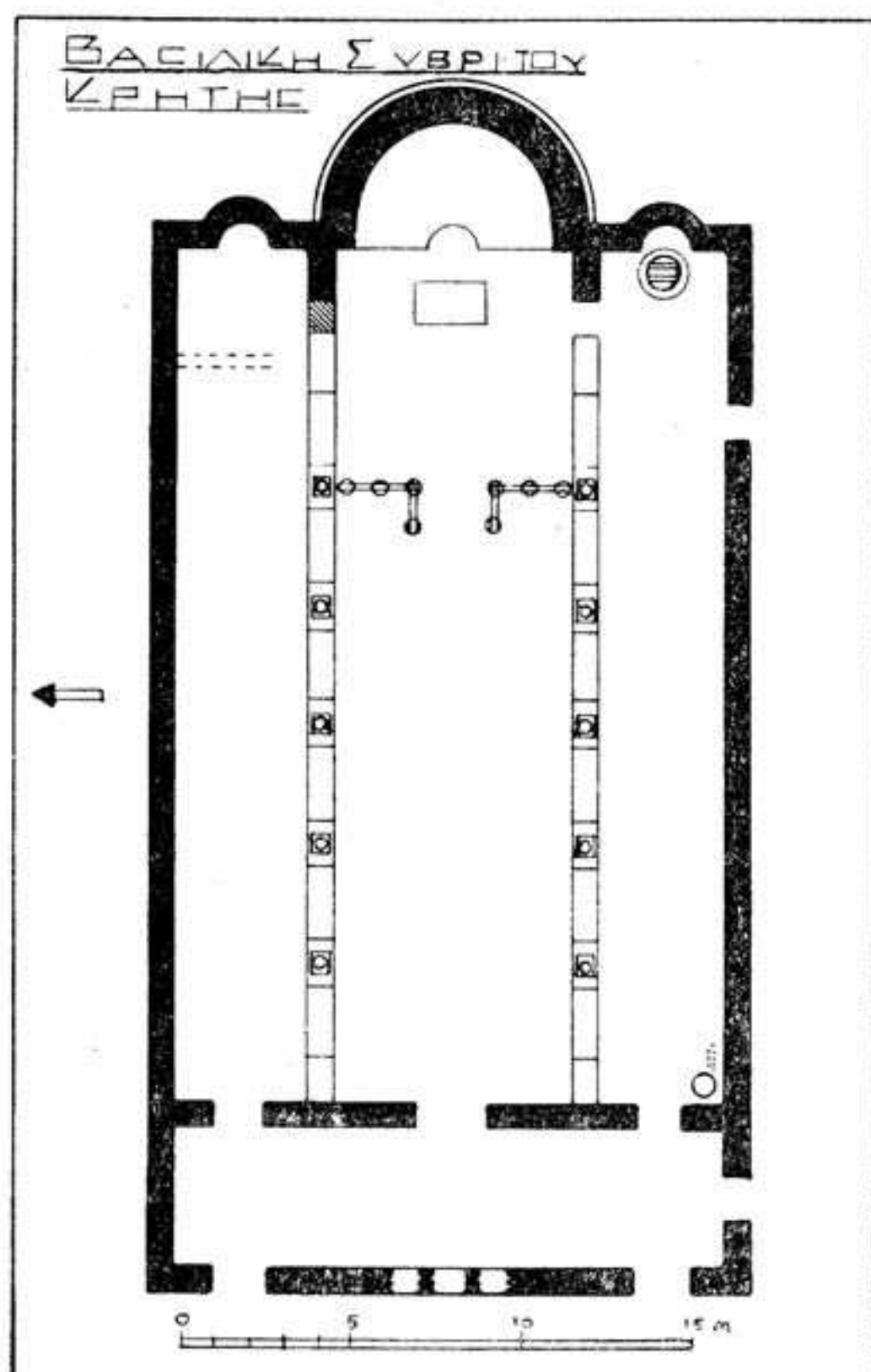
Ἡ τοιχοδομία ἐμφανίζει ἀργολιθοδομήν, μετ' ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Εἰς ταύτην παρεμβάλλονται ζῶναι ὀπτοπλίνθων εἰς ἀποστάσεις οὐχὶ κανονικὰς, ὅπως φαίνονται μάλιστα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον.

α) Τὸ Ἱερόν Βῆμα.

Εἰς ἀπόστασιν 0,60 μ. ἑκατέρωθεν τῶν ἄκρων τῆς μεσαίας ἀψίδος

⁴⁰) Mon. Ven. II, σελ. 180.

εὑρέθησαν οἱ πρὸς δυσμὰς βαίνοντες τοῖχοι οἱ περιορίζοντες τὸ ἱερόν, τῶν παραβημάτων καὶ οἷτινες συνεχίζονται ὡς στυλοβάται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ σηκοῦ καὶ διὰ τῶν ἐπ' αὐτῆς κίωνων ἐπιτυγχάνουν τὸν χωρισμὸν τῶν κλιτῶν. Τὸ θεμέλιον τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 9,50 μ. ἀπὸ τῆς κόγχης (βλ. κάτωψιν εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. — Κάτοψις τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς Συβρίτου.

τοῦ γνωστοῦ ἐκείνου, ἐκ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, τύπου, τοῦ σχηματίζοντος εἶδος προστώου κατὰ τὴν Ὁραίαν Πύλην (τετρακίονιον) πρὸς ἑξαρσίαν τῆς. Αἱ ἐν λόγῳ βάσεις ἔχουσι διάμετρον 0,45 μ. αἱ δὲ πλάκες μῆκος 0,50. Αἱ τε βάσεις καὶ αἱ πλάκες φέρουσι καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος αὐλάκωσιν πρὸς πάκτωσιν τῶν θωρακίων καὶ πεσίσκων τοῦ τέμπλου.

Αἱ πρὸς μόρφωσιν τῆς κρηπίδος αὐτῆς χρησιμοποιηθεῖσαι βάσεις δὲν ἦσαν σύγχρονοι τῆς βασιλικῆς ἀλλ' ἀνήκουσιν εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τούτων ἀπέκοψαν τὰς πλίνθους κατὰ τὰς τέσσα-

Ἀπετελεῖτο ἐκ κρηπίδος μορφουμένης ἐκ στρογγύλων πορίνων ἰωνιζουσῶν βάσεων ἐναλλασσομένων μετ' ὀρθογωνίων, ὁμοίως πορίνων, πλακῶν. Ἦτοι τρεῖς βάσεις ἐξ ἀριστερῶν καὶ μετὰ αὐτῶν δύο πλάκες· τρεῖς βάσεις καὶ ἐκ δεξιῶν καὶ αἱ ἀντίστοιχοι δύο πλάκες (βλ. κάτωψιν). Ἐπ' αὐτῶν ἔβαινον τὰ θωράκια. Τὸ κενὸν μετὰ τῶν στρογγύλων βάσεων εἰς ἃς κατέληγον αἱ ἑκατέρωθεν κρηπίδες ἀπετέλει τὴν Ὁραίαν Πύλην, ἔχουσαν ἄνοιγμα 2 μ. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ κρηπίς, κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς Πύλης, ἐκάμπτετο πρὸς δυσμὰς κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Εὐνόητον ὅτι ἐνταῦθα εἶχομεν φράγμα

Είχ. 1. — Δένδρα και λοιπή βλάστησις εις τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς βασιλικῆς Σουβρίτου.

Είχ. 2. — Ὁ ἀνωτέρω χώρος τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Εἰκ. 1. — Ἡ βασιλικὴ Συβρίτου κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς.
(Ἄποψις ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς)

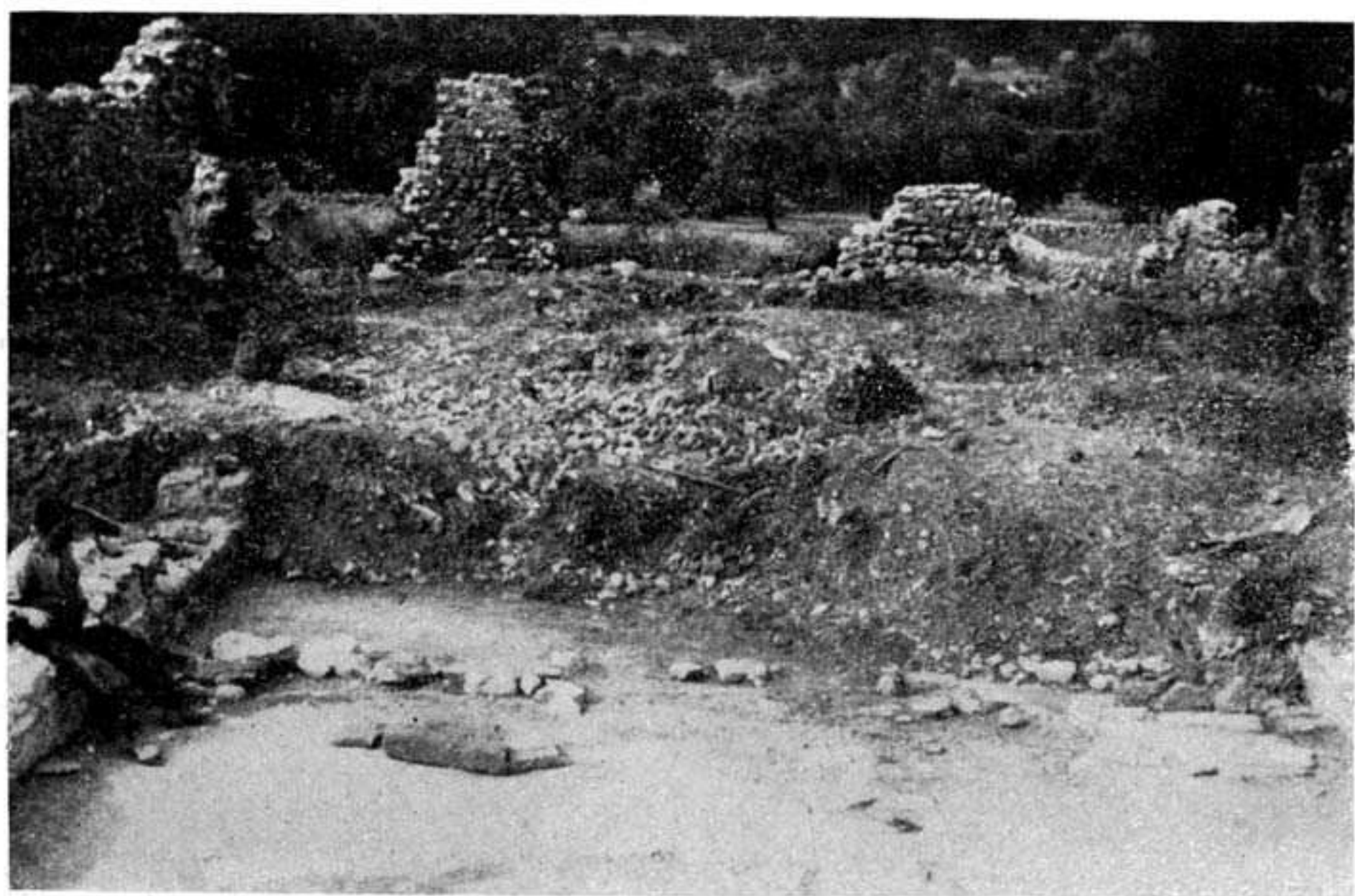

Εἰκ. 2 — Ἡ ἀνωτέρω ἄποψις τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν πλήρη ἀνασκαφήν.

Εἰκ. 1. — Εἰκὼν χαρακτηριστικὴ τοῦ ὕψους τῆς ἐπιχώσεως
περὶ τὸ μέσον τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 2. — Τὸ ὑπὸ τῶν συλητῶν τεταραγμένον ἔδαφος περὶ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου.

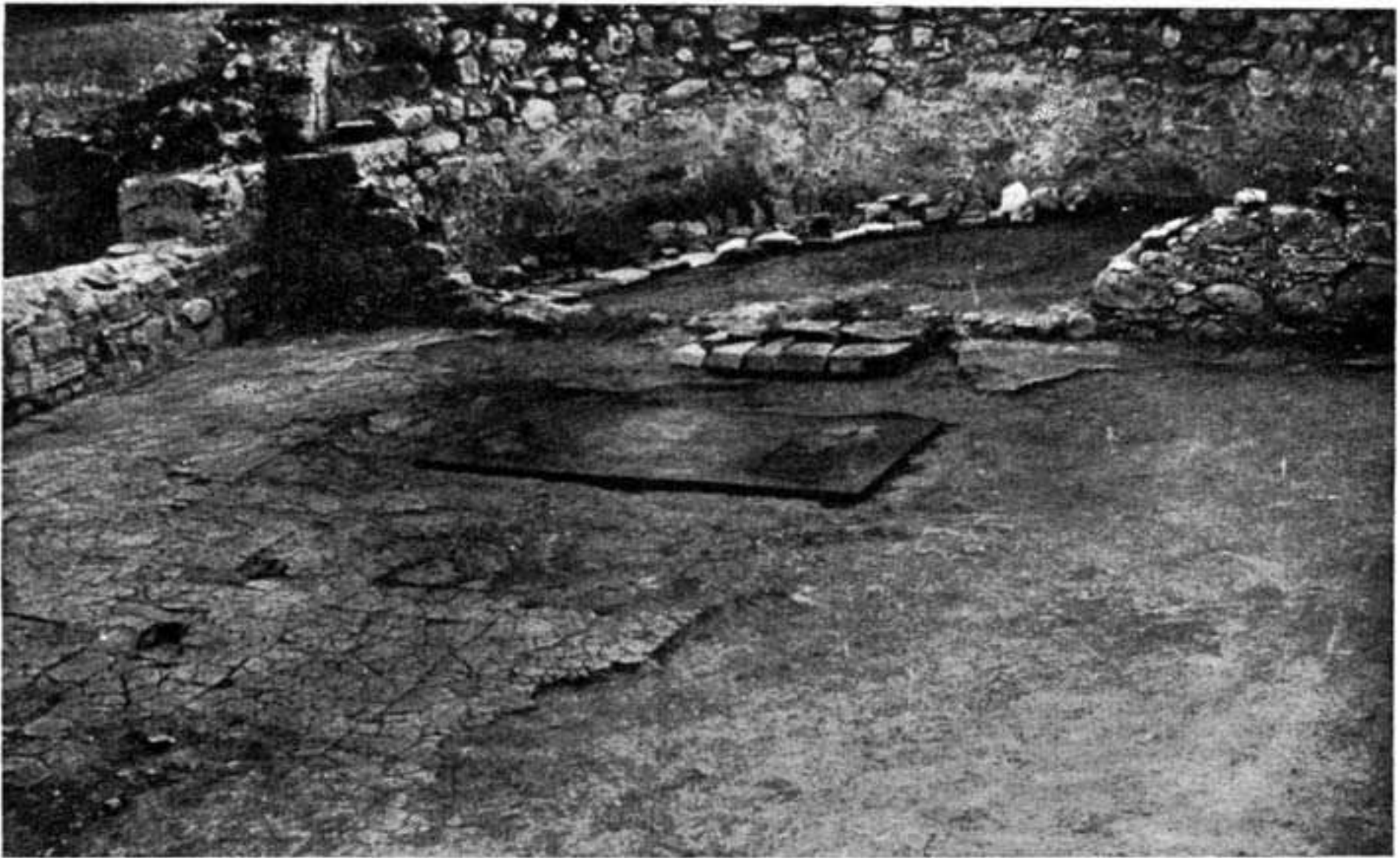

Είχ. 1. — Τὰ υπόβαθρα καὶ αἱ βάσεις τοῦ νοτίου στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς.
Θύραι ἐπικοινωνίας νάρθηκος καὶ κλιτῶν.

Είχ. 2. — Ν. Α. ἄποψις τῆς βασιλικῆς.

Είκ. 1. — Τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς βασιλικῆς Συθρίτου. (Ἄψις καὶ τοιχίον Συνθρόνου, κρηπίς καὶ τμήματα τῆς πλακὸς τῆς ἁγ. Τραπεζῆς).

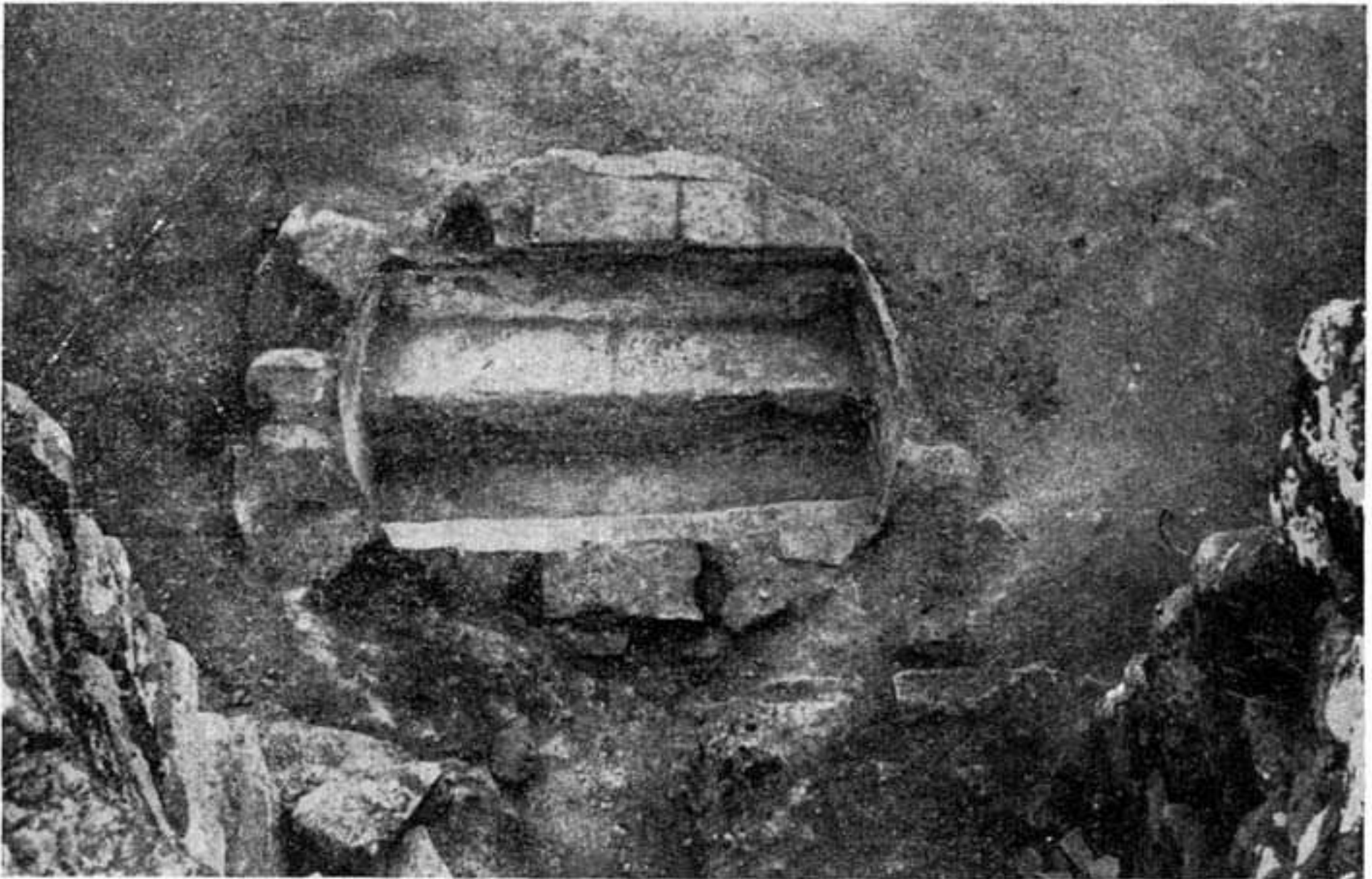

Είκ. 2. — Τοῖχος τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τῆς βασιλικῆς συγχρόνου αὐτῆς οἰκοδομήματος.

Εἰκ. 1. — Τὸ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ ὄρυγμα (θάλασσα - βαπτιστήριον).

Εἰκ. 2. — Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θαλάσσης - βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς.

ρας γωνίας (βλ. πίν. Β εἰκ. 2) καὶ ἔμεινε τὸ λοιπὸν στρογγύλον σῶμα τῶν σπειρῶν καὶ τῆς σκοτίας. Ἐπὶ τῶν βάσεων τούτων ἴσταντο οἱ πεσσίσκοι, ἐπὶ τῶν πλακῶν δὲ τὰ μεταξὺ αὐτῶν παρεμβαλλόμενα θωράκια τοῦ φράγματος. Τούτων εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια κατὰ χώραν καὶ ἐν τῇ συνόλῳ ἐπιχώσει, ἐφαρμόζονται δὲ τὰ περιθώρια αὐτῶν ἀκριβῶς εἰς τὰς εἰρημένας λαξεύσεις τῶν στρογγύλων βάσεων καὶ τῶν πλακῶν. Οὕτως ἐδημιουργεῖτο φράγμα χαμηλὸν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, ἔχον ὅμως ἐξηρμένον, πρὸ τῆς Ὁραίας Πύλης, προστώον⁴¹, τὸ ὁποῖον, θὰ ἀπετελεῖτο οὐχὶ βεβαίως ἐκ ταπεινῶν κιονίσκων ἀλλ' ἐκ πεσσῶν ἢ μᾶλλον κιόνων στεφομένων δι' ἐπιστολίου-κοσμήτου. Εἰς τοιοῦτον κοσμήτην, ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι ἀνήκουν καὶ τὰ εὐρεθέντα κατὰ χώραν τρία ἐκ πώρου λοξότμητα γλυπτά, τὰ εἰκονίζοντα κλασσικὸν κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἀστραγάλων, ὧν—συνδεομένων διὰ σταυροποιημένων λογχῶν—, πενταφύλλων ἀνθεμίων καὶ μαιάνδρων (Πίν. Ι', εἰκ. 1). Τὸ μεγαλύτερον τῶν γλυπτῶν τούτων φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἀλαξεύτου ἐπιφανείας τετράγωνον ἐγκοπὴν διὰ τὴν πάκτωσίν του ἐπὶ σχετικῆς ἀπολήξεως τοῦ κάτωθεν πεσσοῦ. Ἄλλ' ὁ κοσμήτης οὗτος δὲν εἶνε βεβαίως βυζαντινός. Ἡ ἐργασία αὐτοῦ δηλοῖ ὅπως δὴποτε παλαιοχριστιανικὸν γλυπτὸν (Πίν. Ι', εἰκ. 1) εἰς δευτέραν χρῆσιν ἐνταῦθα.

Τὸ διὰ τῶν χωριζόντων τὰ κλίτη πλαγίων τοίχων καὶ τοῦ τέμπλου οὕτως ὀριζόμενον κυρίως Ἱερὸν Βῆμα ἦτο μέγα, ἐφ' ὅσον αἱ διαστάσεις αὐτοῦ (μὴ ὑπολογιζομένης τῆς ἀψίδος) ἦσαν $6,80 \times 7,20$ μ. Τοῦτο ἀναμφιβόλως σημαίνει ἰκανὸν ἀριθμὸν κληρικῶν καὶ ἄρα ζωηρὰν λατρείαν ἐν τῷ ναῷ. Ἀλλὰ τὸ Ἱ. Βῆμα τοῦτο περιορίζετο μόνον εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, ὅπως συνέβαινε συνήθως εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς⁴². Τὸ τέμπλον ἐξ ἄλλου ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἐκτεινόμενον δὲν συνεχίζετο καὶ εἰς τὰ πλάγια εὐθυγράμμως, ὅπως συνειθίζεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Τοῦτο σημαίνει, νομίζομεν, τὴν ζωηρὰν ἐπίδρασιν τῶν προτύπων τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως τῆς Κρήτης⁴³ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰς ἣν ἀνήκει τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον. Τοξωτὰ ἀνοίγματα, ἐν πρὸς βορρὰν καὶ ἐν πρὸς νότον, ὠδήγουν ἐκ τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος εἰς τοὺς χώρους τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παραβημάτων. Καὶ τὸ μὲν ἀριστερὸν καὶ ἄγον πρὸς

⁴¹) Παραδείγματα ἀνάλογα βλ. ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1954 σελ. 528 (εἰκ. 493) καὶ 531 (εἰκ. 497).

⁴²) Σωτηρίου, Χριστ. καὶ βυζ. ἀρχαιολογία, σελ. 179.

⁴³) Ὡς π. χ. τῶν παλαιοχριστιαν. βασιλικῶν τῆς Πανόρμου, Σύιας, Λισσοῦ, Χερσονήσου κλπ.

τὴν Πρόθεσιν ἐκλείσθη μεταγενεστέρως, τὸ δὲ δεξιὸν καὶ ἀπέναντι τῆς Προθέσεως ὀδηγοῦν εἰς τὸν ἀντίστοιχον αὐτῆς χώρον, ἥτοι τὸν τοῦ Διακονικοῦ, διετηρήθη ἀνοικτόν, διακρινομένου εἰσέτι καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος μετὰ τῶν χιαστὶ γραμμῶν διὰ τοῦ μυστηρίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ Ἰ. Βήματος ἀπεκαλύφθη ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν (διαστ. $0,66 \times 0,66 \times 0,07$) ἔξ ὀπτῆς γῆς ζωηρῶς ἐρυθρῶν καὶ καλῶς ὀπτημένων. Τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ δαπέδου διεσώθη καλῶς (πίν. Ε' εἰκ. 1) ἐνῶ, ἀτυχῶς, τὸ νότιον ἥμισυ κατεστράφη διὰ τῶν κατὰ καιροῦς συλήσεων. Πλύνοντες τὸ διασωθὲν τμήμα δι' ἀφθόνου ὕδατος λαμβάνομεν ἀμέσως ἰδέαν τοῦ ὠραίου συνόλου τῶν ἐρυθρῶν πλακῶν καὶ ἐκτιμῶμεν τὸν λόγον δι' ὃν οἱ οἰκοδομήσαντες τὴν βασιλικὴν προετίμησαν τὴν διὰ τῶν τοιούτων πλίνθων στρωσιν τοῦ δαπέδου⁴⁴, ἢ διὰ πλακῶν ἐκ τοῦ ἀφθονοῦντος ἐν τῇ περιοχῇ πωρολίθου.

Τῆς ἀγίας Τραπέζης εὐρέθησαν ἀκραῖα τμήματα τῆς κρηπίδος ἐνῶ ἢ ὑπόλοιπος κατεστράφη (πίν. Ε' εἰκ. 1 ἐνθα ἢ συμπεληρωμένη διὰ σιμέντου κρηπίς). Τεμάχιον κιονίσκου μετὰ τετραγώνου βάσεως ἐκ λευκοῦ, κακῆς ποιότητος μαρμάρου (πίν. Θ' εἰκ. 1) εὐρεθὲν ἐνταῦθα ἀνήκεν ἴσως εἰς τὰ στηρίγματα τῆς Τραπέζης αὐτῆς. Τεμάχια πωρίνης πλακὸς ἀκριβῶς ἐνταῦθα εὐρεθέντα ἀνήκον πιθανῶς εἰς τὴν πλάκα τῆς ἀγ. Τραπέζης (πίν. Ε' εἰκ. 1). Δὲν εὐρέθη τὸ ἐγκαίνιον. Ἀσφαλῶς θὰ κατεστράφη ὑπὸ τῶν συλητῶν οὔτινες εἰς τὸν χώρον τούτου εἶχον ἀνοίξει ἱκανοῦ βάθους λάκκον.

Σύνθρονον ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε διότι τὸ ἐκ κονιάματος ἐπίχρισμα ἐσωτερικῶς τῆς ἀψίδος διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν μέχρι τοῦ ἔδαφους. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς δευτέραν τινὰ περίοδον τοῦ ναοῦ, μὴ ἀφισταμένην πολὺ τῆς πρώτης, διὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, κατεσκεύασαν πρόχειρον δάπεδον ὕψους 0,80 ἐντὸς τῆς ἀψίδος, οὗτινος διετηρήθη προστατευτικὸν τοιχίον βαῖνον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήρχετό τις διὰ δύο βαθμίδων, τοποθετημένων ἐντὸς ἡμικυκλικοῦ ἀνοίγματος (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1). Τὸ οὕτως διαμορφωθὲν σύνθρονον θὰ εἶχε περίπου τὴν μορφήν τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτίδων Θεβῶν⁴⁵, ἢ τῶν μετὰ ποδίου βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς, τῶν ὁποίων συγγένεια σχετικὴ μετὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθῆ⁴⁶.

Τὸ ἔδαφος τοῦ διαμερίσματος τῆς Προθέσεως εὐρέθη καὶ αὐτὸ τε-

⁴⁴) Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁμοίως ἦτο ἐστρωμένον ὁλόκληρον τὸ μέσον κλίτος.

⁴⁵) Ἄλλ' ἀνευ βεβαίως τῶν πλαγιῶν βάθρων τῶν ἱερέων.

⁴⁶) Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ἐνθ' ἀν. σελ. 498 εἰκ. 457.

ταραγμένον. Διεσώθη ὅμως εὐτυχῶς τὸ θεμέλιον τῆς κόγχης. Ἐνταῦθα ἡ ἀφθονος ἐπίχωσις περιεῖχε χῶμα κεκαυμένον, τμήματα θωρακίων καὶ ποικίλα ἀγγεῖα εἰς τεμάχια διὰ πυρὸς κατεστραμμένα (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) ὡς ἐπίσης κίονα ἐκ τῶν τοποθετημένων εἰς τὰς κιονοστοιχίας, ἀλλὰ μὲ ἐλλεῖπον τμῆμα πρὸς τὰ κάτω (βλ. κατωτέρω : τὰ εὐρήματα τῆς βασιλικῆς). Εἰς ἀπόστασιν 3,25 ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐν λόγῳ διαμερίσματος εὔρομεν τοῖχον σφζόμενον εἰς ὕψος 0,70 μ. παράλληλον πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν, ἀποχωρίζοντα τὴν Πρόθεσιν τοῦ ἐν συνεχείᾳ κλίτους. Ἄλλ' ὁ τοῖχος δὲν ἀνήκεν εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριο. Διότι οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἰσχυροτάτους τοίχους τοῦ κτηρίου, εἶναι ὅλως πρόχειρος, ἐπὶ πλεον δὲ εἰς αὐτὸν εὐρέθη ἐκτισμένον τμῆμα τοῦ ἀναφερθέντος ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ τοῖχος ἐκτίσθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, χρησιμοποιηθέντος καὶ ὑλικοῦ ἐξ αὐτοῦ. Θὰ εἶχομεν ἐνταῦθα λατρείαν μετὰ τὴν καταστροφὴν, ἥτοι μετατροπὴν τοῦ τμήματος τούτου τῆς βασιλικῆς εἰς ναῦδριον, ἐνδεικτικὴ δ' αὐτῆς εἶναι ἡ εὐρεσις ἐνταῦθα τριῶν σκυφωτῶν χαλκίων νομισμάτων Ἀλεξίου τοῦ Α' (1081 - 1118).

Τό, Διακονικόν, συνήθως ὀνομαζόμενον, ὁμοιόσημον πρὸς τὴν Πρόθεσιν νότιον διαμέρισμα δὲν ἀπεδείχθη ὅτι ἀποτελεῖ ἐνταῦθα διακεκριμένον, διὰ τοίχου, τοῦ νοτίου κλίτους χῶρον. Ἐνταῦθα δηλ. ἐκ τῆς ἀψίδος — ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν βόρειον — ἕως τοῦ νάρθηκος ἐκτείνεται ἀδιαίρετον τὸ κλίτος παρέχον τὴν μορφήν τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν δρομικῶν βασιλικῶν, τὰ ὅποια προεχώρουν ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀνατολικῆς. Τοῖχος, ὀργανικῶς ἀνήκων εἰς τὸ κτήριο καὶ χωρίζων τὸν δρόμον εἰς διακονικὸν καὶ κυρίως κλίτος, δὲν εὐρέθη, ἀλλ' οὐδ' ὑπῆρξεν ἐνταῦθα. Ὁ δὲ κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν ὑποτεθεὶς τοιοῦτος ἀπεδείχθη ὅλως πρόχειρος ἐκ λίθων μεταγενεστέρα κατασκευή⁴⁷⁾, ὡς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Ἐξ ἄλλου οὔτε πρὸς τὸ τμῆμα τοῦτο τὸ νότιον, ὅπως βεβαίως καὶ εἰς τὸ βόρειον, δὲν ἀνιχνεύθησαν θεμέλια, ἢ κρηπίδες βεβαιοῦσαι τὴν πρὸς τὰ μέρη ταῦτα συνέχισιν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τὴν ἐνοποίησιν τοῦ, συνήθως τριμεροῦς, βυζαντινοῦ Ἱεροῦ.

β) Τὸ μεσαῖον κλίτος.

Τὸ μεσαῖον κλίτος, ἔχον πλάτος σχεδὸν διπλάσιον τῶν πλαγίων ἐπεξετείνεται ἀπὸ τοῦ Ἰ. Βήματος μέχρι τοῦ νάρθηκος. Τὸ δάπεδόν του, ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἦτο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπε-

⁴⁷⁾ Βλ. ἐκθεσιν Π.Α.Ε. 1956.

δον μὲ τὸ δάπεδον τοῦ Ἰ. Βήματος, ἐστρωμένον δὲ καὶ τοῦτο διὰ πλακῶν ὀπιοπλίνθων, ὁμοίων διαστάσεων ὡς καὶ αἱ ἐκείνου (0,66×0,66). Αὗται ὅμως εἶχον καὶ διακόσμησιν διπλῶν χιαστί γραμμῶν συνδεουσῶν τὰς γωνίας. Ἐτυχῶς δὲν διεσώθη εἰμὴ κατὰ τμήματα (πίν. Δ' εἰκ. 2) παθὸν ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ ναοῦ, ἐκ τῶν μεγάλων ριζῶν τῶν ἀφθονούντων δένδρων (πίν. Α' εἰκ. 1) καὶ τῶν κατὰ καιροὺς συλήσεων. Θεμέλιον κατὰ τὸ μέσον τοῦ κλίτους σημειοῦ, πιθανῶς, τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸ κλίτος τοῦτο εὐρέθησαν συμπαγῆ τεμάχια τῆς καταπεσοῦσης κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου τοιχοποιίας, ὡς καὶ τμήματα τοιχοποιίας τῶν τόξων τῶν ἀνοιγομένων ἄνωθεν τῶν κιονοστοιχιῶν, ἧτις συνίστατο ἐξ ὀπτῶν πλίνθων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἀσβέστου ἄμμου καὶ κορασανίου. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ ἐπίσης περιεῖχεν εἰς τεμάχια γλυπτά, βάσεις κίωνων, θραύσματα ποικίλων ἀγγείων (πίν. Θ' εἰκ. 1) καὶ μέγαν, τῷ ὄντι, ἀριθμὸν ἐκ τῶν κεράμων τῆς στέγης. Περιπελεγμένοι μεταξὺ τῶν ριζῶν καὶ τῶν παραριζίων — τὰ ὅποια ἐξέθρεψεν ἢ ἀφθονος ἐπίχωσις — εὐρέθησαν ἐνταῦθα καὶ ἀνεσύρθησαν οἱ πρρισσότεροι μεγάλοι κίονες τῆς βασιλικῆς.

γ) Τὸ βόρειον κλίτος.

Μεταξὺ τῆς βορείου κιονοστοιχίας καὶ τοῦ βορρ. ἐξωτερικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ μορφούμενον τὸ βόρειον κλίτος, δὲν παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν τινά. Ἐν τῇ μεγάλῃ ἐπιχώσει του, μάλιστα κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, εὐρέθησαν ἀφθονοὶ κέραμοι τῆς στέγης. Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν κεράμων ἐνταῦθα, ἐπίσης εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, ὅπως εἶπομεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νότιον καὶ τὸν νάρθηκα (ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω), δὲν ἀφίνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶχε στεγασθῆ, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Gerola⁴⁸, ἧτις ὡδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη κατεστράφη πρὶν ὀλοκληρωθῆ ἢ ἀνοικοδόμησις της καὶ δοθῆ εἰς τὴν λατρείαν.

Εἰς τὸ κλίτος τοῦτο, τμήμα ἀδιατάρακτον τοῦ ἐδάφους ἐπέτρεψε τὴν στρωματογραφικὴν ἐρευναν ἧτις καὶ ἀπέβη ἐνδιαφέρουσα. Αἱ περιόδοι διεγράφοντο χαρακτηριστικῶς ὡς εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀπεφλοιοῦτο, διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ἔδαφος. Οὕτως εἰς στρῶμα βάθους 0,70 ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ διὰ τῆς ἐπιχώσεως δημιουργηθέντος ἐδάφους εἰς τὸ μνημεῖον — στρῶμα ἐνετοκρατίας —, εὔρομεν κεραμεικὴν τοῦ ΙΣΤ' - ΙΖ' αἰῶνος. Εἰς τὸ ἀμέσως ὑποκείμενον στρῶμα — στρῶμα β' βυζαντινῆς περιόδου — συνηντήσαμεν τεμάχια διδύμων λαβῶν ἀγγείων

⁴⁸) Mon. Ven. II, σ. 182.

(πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) λύχνους καὶ ἐν γένει τὴν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων γνωστὴν βυζαντινὴν κεραμεικὴν τῆς Κορήτης⁴⁹. Εἰς τὸ τελευταῖον στρώμα τὸ διήκον μέχρι τοῦ πραγματικοῦ δαπέδου τοῦ κλίτους—ἦτοι τὸ στρώμα τὸ σύγχρονον τῆς βασιλικῆς—εὔρομεν ὑάλινα τεμάχια (ἀσφαλῶς τῶν κατὰ τὴν καταστροφὴν καταπεσουσῶν κανδηλῶν), ἦλους σιδηροῦς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ (πιθανώτατα ἀνήκοντας εἰς τὴν ξυλίνην στέγην καὶ τὴν ξυλίνην θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος μετὰ τοῦ κλίτους) κεράμους πάλιν καὶ πλίνθους καὶ διάφορα γλυπτὰ (βλ. κατωτέρω). Χῶμα κεκαυμένον καὶ ἐν αὐτῷ κεκαυμένοι πλίνθοι δηλοῦσι, καὶ ἐνταῦθα, τὴν ἐκ τοῦ πυρὸς βιαίαν καταστροφὴν.

Τὸ δάπεδον τοῦ βορείου κλίτους, ὡς ἐπίσης, καθὼς θὰ ἴδωμεν καὶ τοῦ νοτίου, δὲν ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, ἀλλ' ἐμορφοῦτο διὰ χώματος συμπλητοῦ ὡς καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς νήσου⁵⁰,

δ) Τὸ νότιον κλίτος.

Ἴσομέγεθες καὶ ἰσοπλατῆς πρὸς τὸ βόρειον τὸ νότιον κλίτος, περιοριζόμενον μεταξὺ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας καὶ τοῦ ἐναντι αὐτῆς ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐνεφανίσθη περισσότερον ἐνδιαφέρον ἢ τὸ βόρειον. Ἐν πρώτοις τὸ διὰ χώματος συμπλητοῦ δάπεδόν του, τεταραγμένον ὅσον οὐδὲν ἕτερον τμῆμα τῆς βασιλικῆς, διεπιστώθη ὅτι εἶχε κλίσιν πρὸς δυσμὰς, ἦτοι μέχρι τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους μετὰ τοῦ νάρθηκος. Τὸν λόγον θὰ ἴδωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

Πρὸ τῆς κόγχης τοῦ τμήματος τούτου τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη ὑπόγειος, ἐξωτερικῶς στρογγύλη, πλινθόκτιστος κατασκευὴ (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1 καὶ πίν. Γ' εἰκ. 1 καὶ εἰκ. 2). Ἐσωτερικῶς αὕτη ἔχει τὴν μορφήν ὀρθογωνίου, συγκεκριμένως δὲ ἐμφανίζει τὰς δύο πλευράς, τὰς παραλλήλους πρὸς τὴν ἀψίδα, εὐθείας καὶ μεγάλας, τὰς δὲ ἄλλας δύο, ἦτοι τὰς πλαγίας, μικροτέρας καὶ καμπύλας. Ἐντός, δύο βαθμίδες ἀπέναντι ἀλλήλων, κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων πλευρῶν, διήκουσι μέχρι τοῦ πυθμένου (πίν. Γ' εἰκ. 2). Αἱ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι $1,15 \times 0,65$ μ. Τὸ βάθος τῆς $0,55$ μ. Τῶν βαθμίδων τὸ μῆκος εἶναι $1,15$, τὸ πλάτος $0,17$ καὶ τὸ ὕψος $0,30$ μ. Ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν ἔχει καλῶς ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβεστοκονιάματος καὶ διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ἐν τῷ πυθμένι εὔρομεν ὀλίγην κόνιν ἀσβέστου καὶ τινὰς μικροῦς λί-

⁴⁹) Ὡς τῆς βασιλικῆς εἰς Μαλάκι. Τοιαύτη ἦλθεν εἰς φῶς καὶ κατὰ τὰς ἐργασίας θεμελιώσεως τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ξενοδοχείου «Ἀστήρ». Εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπάρχει ἀφθονον ἀδημοσίευτον ὑλικόν. Περὶ τῆς βυζαντινῆς κεραμεικῆς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου θὰ πραγματευθῶμεν ἄλλοτε.

⁵⁰) Π. χ. εἰς τὰς βασιλικὰς Πανόρμου καὶ Μαλακίου.

θους. Τὸ εὔρημα τοῦτο ἄγει ἀμέσως εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ὄρυγμα τελετουργικῶν νίψεων ἢ καθαρωῶν, ἢ τὴν γνωστὴν «θάλασσαν»⁵¹ ἣτις, καίτοι μαρτυρεῖται συνήθως ὑπὸ ἢ παρὰ τὴν ἁγ. Τράπεζαν⁵² (πλησίον δηλ. τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ Ἱ. Βήματος) ὅμως συναντᾶται σπανιώτερον, καὶ εἰς ἕτερον μέρος τοῦ ναοῦ, χρησιμεύουσα τότε οὐχὶ διὰ νὰ δέχεται τὰ ὑγρά ἐκ τῆς πλύσεως τῆς ἁγίας Τραπέζης, ἀλλὰ διὰ νὰ χωνεύη τὸ ὕδωρ τὸ χρησιμοποιούμενον δι' ἄλλους λειτουργικοὺς σκοποὺς καὶ μάλιστα διὰ τὸ βάπτισμα⁵³. Σύνηθες ἐξ ἄλλου εἶναι τὸ βυζαντινὸν χωνευτήριον (χωνεῖον) ὅπερ εἶχε σκοπὸν «ἵνα εἰς αὐτὸ χωνεύεται τὸ ὕδωρ μὲ τὸ ὁποῖον πλύνουσιν οἱ ἱερουργοῦντες τὰς χεῖρας καθὼς ἀκόμη καὶ τὸ ἁγίασμα τοῦ βαπτίσματος»⁵⁴ καὶ ὅπερ, φυσικά, δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ εἶναι ἐγγὺς τῆς ἁγ. Τραπέζης⁵⁵. Σχετικὸν πῶς πρὸς τὸ ἡμέτερον εὔρημα (μάλιστα ἀπὸ ἀπόψεως ὑπάρξεώς του εἰς τὸ Διακονικόν) εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου ἀποκαλυφθὲν ὄρυγμα (βόθρος) κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης τοῦ Διακονικοῦ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος⁵⁶. Τοῦτο διδάσκει ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ αὕτη παράδοσις, τοῦ ὄρυγματος εἰς τὸ Διακονικόν, συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (ὅτε δηλ. τὸ Διακονικόν ἔπαυσε νὰ εἶναι τὸ γνωστὸν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ πρόσκτισμα καὶ ἐμορφώθη δεξιὰ τοῦ Ἱ. Βήματος εἰς διαμέρισμα μετὰ κόγχης ὅμοιον μὲ τὴν Πρόθεσιν).

Δυσκολίαν ὅμως εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὄρυγματος τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς, ὡς θαλάσσης - χωνευτηρίου, παρέχει πρῶτον ἢ ἔλλειψις ἐν αὐτῷ ὁπῆς ἐπιτρεπούσης τὴν ἔξοδον. εἰς τὸ ὑπέδαφος, τοῦ συλλεγομένου ὕδατος⁵⁷ καὶ δεύτερον — ὅπερ καὶ κυριώτερον — ἡ ἐν αὐτῷ ὑπαρξίς

⁵¹) Περὶ αὐτῆς βλ. L. Vincent - F. Abel, Emmaüs, Paris 1932 p. 202 - 205. Πρβλ. καὶ I. Μπάρνεα, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον, Ἀθῆναι 1940, σ. 199, Γ. Σωτηρίου, Χριστ. καὶ βυζ. Ἀρχαιολογία, σ. 507 καὶ Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική..., σ.σ. 469 - 471. Τὸ θέμα ἐπραγματεύθη διεξοδικῶς ὁ Δ. Πάλλας εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1952, μελέτην του.

⁵²) Δ. Πάλλας, ἐνθ' ἄν. σελ. 41 κέξ.

⁵³) I. Μπάρνεα, ἐνθ' ἄν. σελ. 201.

⁵⁴) Ν. Βουλγάρεως, Κατήχησις, ἥτοι ἐξήγησις θείας Λειτουργίας, Κωνσταντινούπολις 1861, σελ. 90 καὶ παρὰ Κ. Καλλινίκου, Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, ἔκδοσις Β' Ἀθῆναι 1958 σελ. 137.

⁵⁵) Κ. Καλλινίκου, ἐνθ' ἄν. σελ. 137.

⁵⁶) Α. Ὁρλάνδου, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, ἐν Π.Α.Ε. 1954, σ. 221.

⁵⁷) Ὁ πυθμὴν τοῦ σχετικοῦ ὄρυγματος τῶν βασιλικῶν εἰς Ἐμμασοὺς καὶ ἁγ. Στεφάνου Παλαιστίνης «καταλήγει εἰς ρωγμὴν τοῦ φυσικοῦ βράχου», Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, σελ. 469. Εἰς τὴν Σικυῶνα ὅμως, φαίνεται, ὅ ἐκ χώματος πυθμὴν ἐχώνευε τὸ ὕδωρ.

τῶν δύο ἀπέναντι ἀλλήλων βαθμίδων. Ἐὰν ἦτο «θαλασσίδιον» θὰ ἀνέμενέ τις ὀπὴν ἢ ρωγμὴν ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος. Ὅμως ὁ πυθμὴν, καλῶς ἐπικεχρισμένος, (ὡς δεικνύει ἡ ἀρίστη διατήρησις του) οὐδὲν ἐπέτρεπε τοῦτο. Ἐπειτα αἱ δύο βαθμίδες εἶναι ἀνεξήγητοι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει. Αὗται ὅμως ἀριστα ἐξηγοῦνται ἐὰν θεωρήσωμεν τὸ ὄρυγμα ὅτι ὑπὸ τὴν μορφὴν ἣν ἔχει ἐχρησιμοποιήθη ὡς βαπτιστήριον⁵⁸. Εἰς ἐνίσχυσιν τῆς περὶ βαπτιστηρίου ἀπόψεως ταύτης, ἀρωγὸς ἔρχεται, οὐ μόνον ἡ πρὸ τῆς ἀψίδος θέσις του (ἐνθα, ὡς γνωστὸν ὁ θρόνος τοῦ ἐνεργοῦντος τὸ βάπτισμα ἐπισκόπου) ἀλλὰ καὶ ἄλλη φρεατοειδὴς κατασκευὴ ἀνακαλυφθεῖσα εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ κλίτους, πρὸς ἣν ἦγεν ἀγωγὸς οὔτινος καὶ τμῆμα εὐτυχῶς διεσώθη, (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1 καὶ πίν. Δ' εἰκ. 1). Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν δηλ. γωνίαν ἦν σχηματίζει ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κλίτους καὶ ὁ τοῖχος ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα τοῦ κυρίως ναοῦ, εὗρέθη κυκλικὸν ὄρυγμα διαμέτρου 0,52 καὶ βάθους 0,55, οὔτινος αἱ πλευραὶ ἔχουσιν ἐπενδυθῆ διὰ μεγάλων κυρτῶν ὀπιοπλίνθων. Ὁ ἀγωγός, τοῦ ὁποίου τὸ ἀπτόμενον τῶν χειλέων τοῦ ὄρυγματος τμῆμα ἀπετέλει κυρτὴ κέραμος εὗρεθεῖσα εἰς τὴν θέσιν της, ἀποδεικνύει ὅτι ὑγρὸν ἐχύνετο ἐντὸς καὶ ἐχωνεύετο. Τμήματα ἐξ ἄλλου πηλίνων σωλήνων διεσώθησαν ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ κλίτους. Ὁ ἀγωγὸς ἤρχετο ἐξ ἀνατολῶν, κατὰ μῆκος τοῦ μακροῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτόν, κατέληγε δὲ εἰς τὸ ὄρυγμα. Πρὸς διευκόλυνσιν δ' ἴσως τῆς ἐνταῦθα ἀποχετεύσεως ἐδόθη ἡ πρὸς δυσμὰς κλίσις τοῦ ἐδάφους τοῦ κλίτους, ἣν ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω. Ἀσφαλῶς λοιπὸν τὸ ὕδωρ τῆς πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ ὑπογείου κατασκευῆς διωχετεύετο ἐνταῦθα.

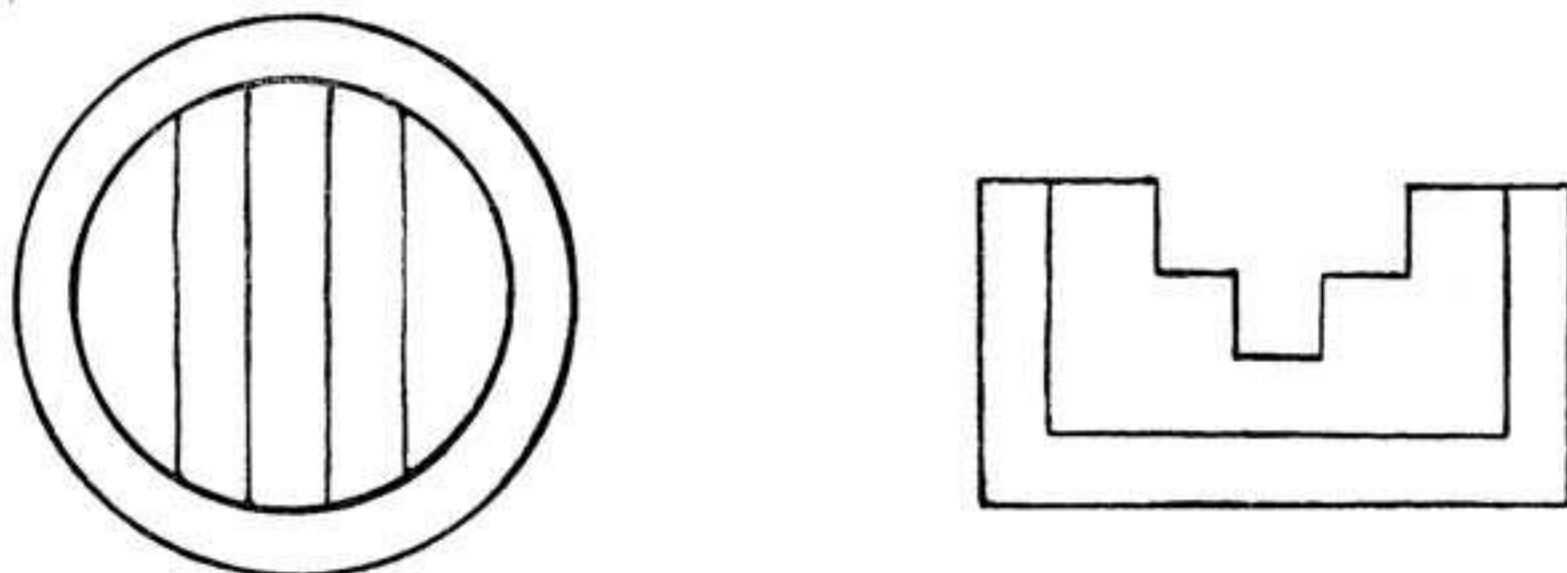
Ἄλλ' ἡ ἔλλειψις ἐνότητος μορφῆς ἦν προσεκτικώτερον παρατηρῶν τις διαπιστώνει εἰς τὸ ὄρυγμα τῆς κόγχης, ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ἐπανειλημμένων κατασκευῶν, ἥτοι δύο περιόδων χρήσεως. Πράγματι ἐπανεξετάσαντες τὸ ὄρυγα τοῦτο καὶ ἀνασκάψαντες ἐν μέρει τὸ χεῖλος του, κύκλω τῆς στεφάνης⁵⁹, ἐβεβαιώθημεν ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχε μόνον ὁ

⁵⁸) Τὰς βαθμίδας εἰς τὰ τοιαῦτα ὄρυγματα βαπτιστηρίων ἢ εἰς λεκάνας (κολυμβήθρας) βαπτίσεως κινητὰς, βλ. προχ. ἐν Orlando, Les baptistères du Dodécane, Actes du Ve Congrès international d'Archéologie chrétienne, Aix - en - Provence Septembre 1954, Città del Vaticano - Paris 1957, p.p. 202 fig. 4, 203 fig. 5, 204 fig. 7, 207 fig. 12, 13, 209 fig. 15, 210 fig. 17.

⁵⁹) Τὴν σκαφικὴν αὐτὴν ἔρευναν, ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ ὄρυγματος, εἶχομεν ἐξ ἀρχῆς ἐπιχειρήσει, ὡς δεικνύουσιν αἱ φωτογραφίαι 1 καὶ 2 τοῦ πίνακος ΣΤ'. Εἶχομεν ὅμως ἐπιφυλάξεις διὰ τὴν περαιτέρω ἐξερεύνησιν λόγῳ τοῦ λίαν εὐθραύστου τῆς κατασκευῆς. Εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην ὅμως γενικὴν περίεξ ἔρευναν, ἐνίσχυσεν ἡμᾶς ὁ φίλιτατος κ. Δ. Πάλλας ὅστις, ὡς γνωστὸν, ἰδιαιτέ-

κυκλικὸς βόθρος (διαμ. 1,15) ἐπενδεδυμένος διὰ πλίνθων. Κατόπιν, εἰς δευτέραν περίοδον, ὁ βόθρος περιορισθεὶς ἐξ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν, μετετράπη ἀπὸ στρογγύλος εἰς ἐπιμήκη καὶ προσετέθησαν αἱ δύο βαθμίδες. Ἦτοι, ἄλλαις λέξεσι, κατ' ἀρχὰς εἶχομεν «θάλασσαν» ἔπειτα δὲ βαπτιστήριον. Ἡ θάλασσα, (ἥτις πιθανὸν θὰ εἶχεν ἄνωθεν ἄγ. Τράπεζαν—ὡς εἰς τὴν παλαιοχρ. βασιλικὴν Σικυῶνος—διότι εὐρέθη θεμέ-

Εἰκ. 2.—Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου (λεκάνης) τῆς βασιλικῆς Συβρίτου. (λιον κιονίσκου παρ' αὐτὴν)⁶⁰ θὰ κατεσκευάσθη εὐθύς ὡς ἐκτίσθη ὁ ναός. Ὑστερον ὅμως, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, αὕτη μετετράπη εἰς βαπτιστήριον. Νὰ ὑποθέσωμεν ἄρα γε ὅτι θὰ ἐπανελήφθη ἐνταῦθα τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς μορφῆς τῆς προγενεστέρης ἤτοι τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἥτις ὑπῆρχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Σύβριτον⁶¹ (Θρόνος), εἰς διαδοχὴν δὲ τῆς ὁποίας, ὡς πιστεύομεν, ἐκτίσθη ἡ ἐξεταζομένη βασιλική; Καὶ ἡ μὲν μίμησις παλαιτέρου προτύπου εἶναι βεβαίως πιθανή. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον εἶναι δι' ἡμᾶς δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῆ εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοιούτου βαπτιστηρίου τὸν Η' καὶ Θ' αἰῶνα, δι' ὃ μάλιστα ὀλόκληρον τὸ νότιον κλίτος φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθη. Ποῖος λόγος ἐπέβαλε τοῦτο — ἐὰν οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα — δὲν δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ γνωρίζωμεν. Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν εἶναι ὅτι ὅτε κατεστράφη ἡ βασιλική (ἤτοι τὸν Θ' αἰῶνα) ὑπῆρχε τὸ βαθμιδωτὸν τετράπλευρον, πλέον, ἐσωτερικῶς ὄρυγμα καὶ ὁ ἀγωγὸς ὅστις διωχέτευε τὸ ὕδωρ του εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους. Ἐπίσης ὅτι ἡ μορφή αὕτη τοῦ ὄρυγματος (εἰκ. 2) εἶναι συγγενῆς πρὸς τὴν μορφήν ἄλλων βαπτιστηρίων λεκανῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν δειγμάτων τῆς παρατιθεμένης εἰκόνας ὑπ' ἀριθ. 3.

ὡς ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα τῆς θάλασσης τῶν ἐκκλησιῶν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμότατα διότι χάρις εἰς τὴν σχετικὴν μετ' αὐτοῦ συζήτησιν ἐπανῆλθον εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ χώρου, διεφωτίσθη δὲ ἐξ αὐτῆς τὸ πρᾶγμα, βεβαιωθεισῶν δύο περιόδων τοῦ ὄρυγματος.

⁶⁰) Βλ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Π.Α.Ε., 1954, σελ. 221.

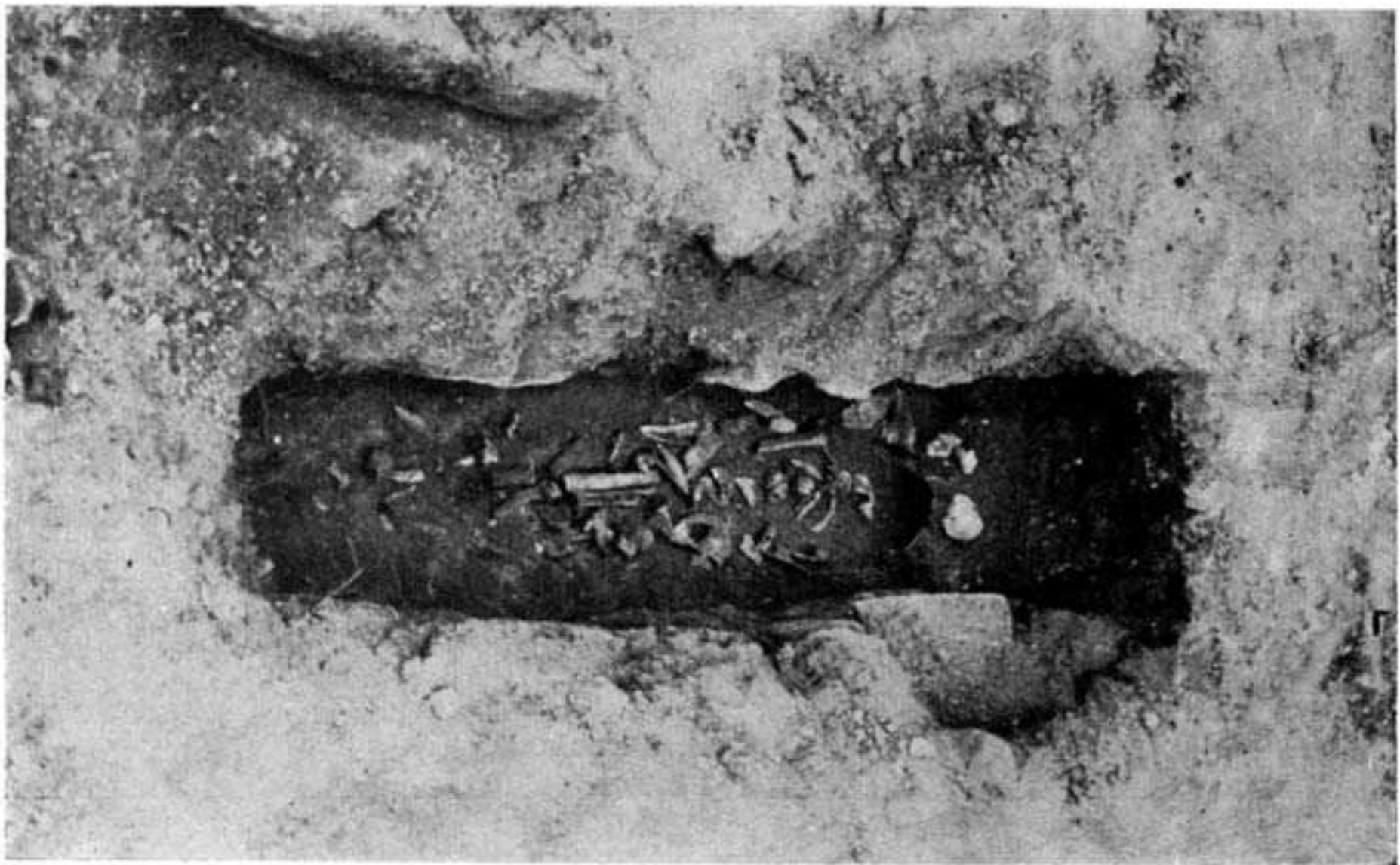
⁶¹) G e r o l a, Mon. Ven. σελ. 56 εἰκ. 25, 26.

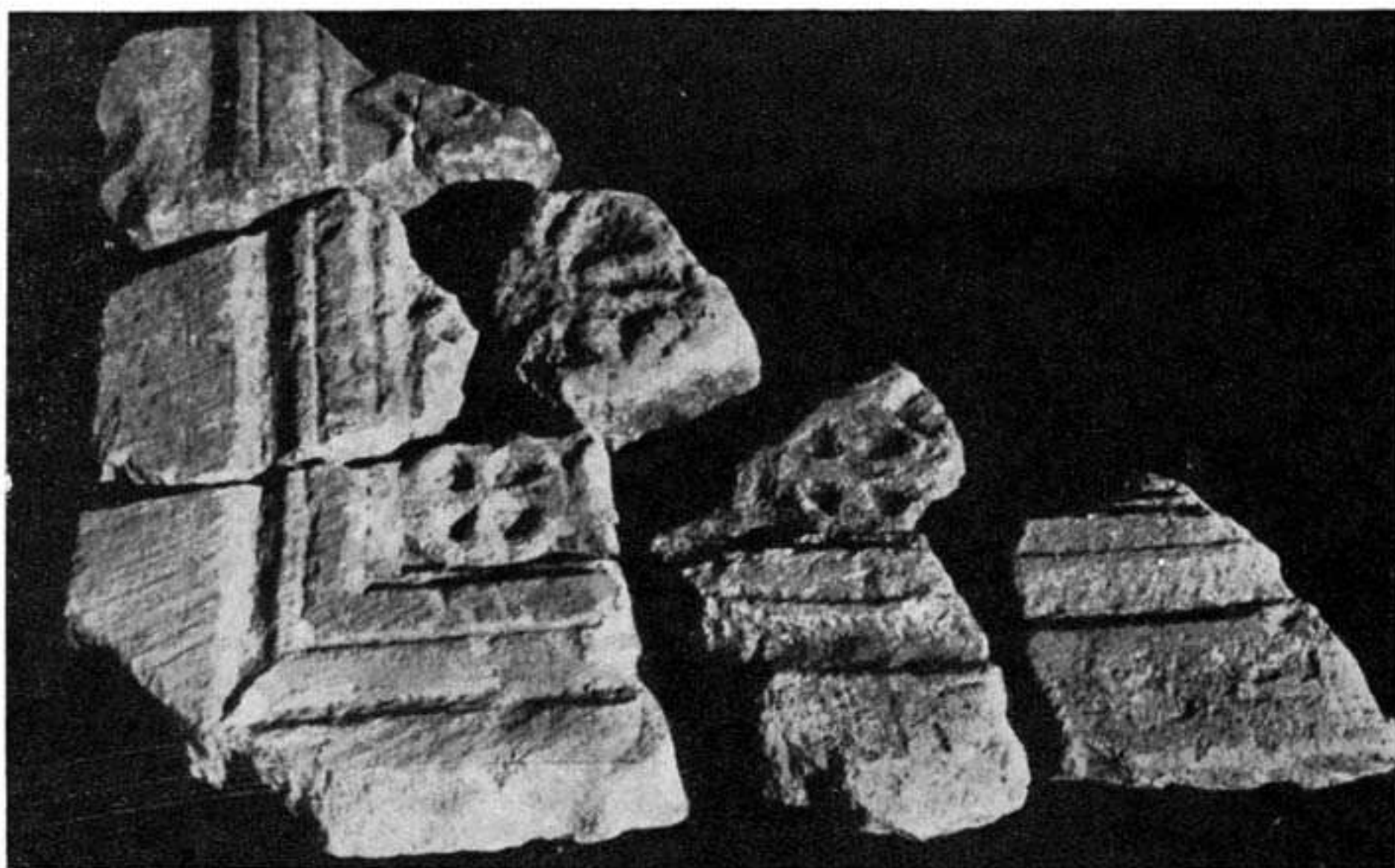

Εικ. 1 (ἀριστερά). — Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Σουδρίτου. Διακρίνονται τὰ κατώφλια τῶν θυρῶν ἐπικοινωνίας μετὰ τὰ κλίτη καὶ οἱ εὐρεθέντες τάφοι.

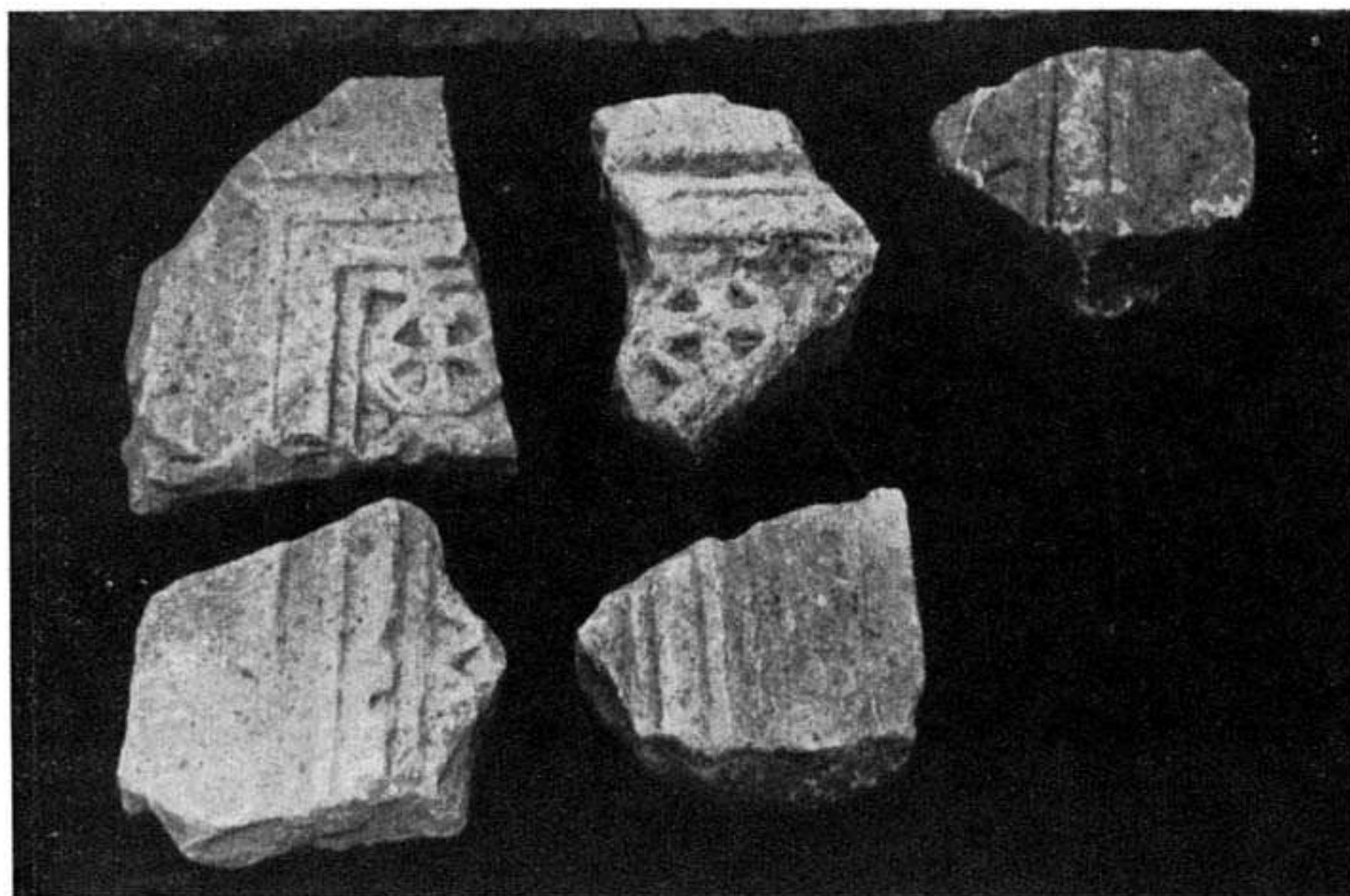
Εικ. 2 (κάτω). — Εἰς ἐκ τῶν τάφων τοῦ νάρθηκος, ὡς εὐρέθη.

Είχ. 1. — Παλαιοχριστιανικόν θωράκιον εις τμήματα εὑρεθὲν εις τὴν βασιλικήν.

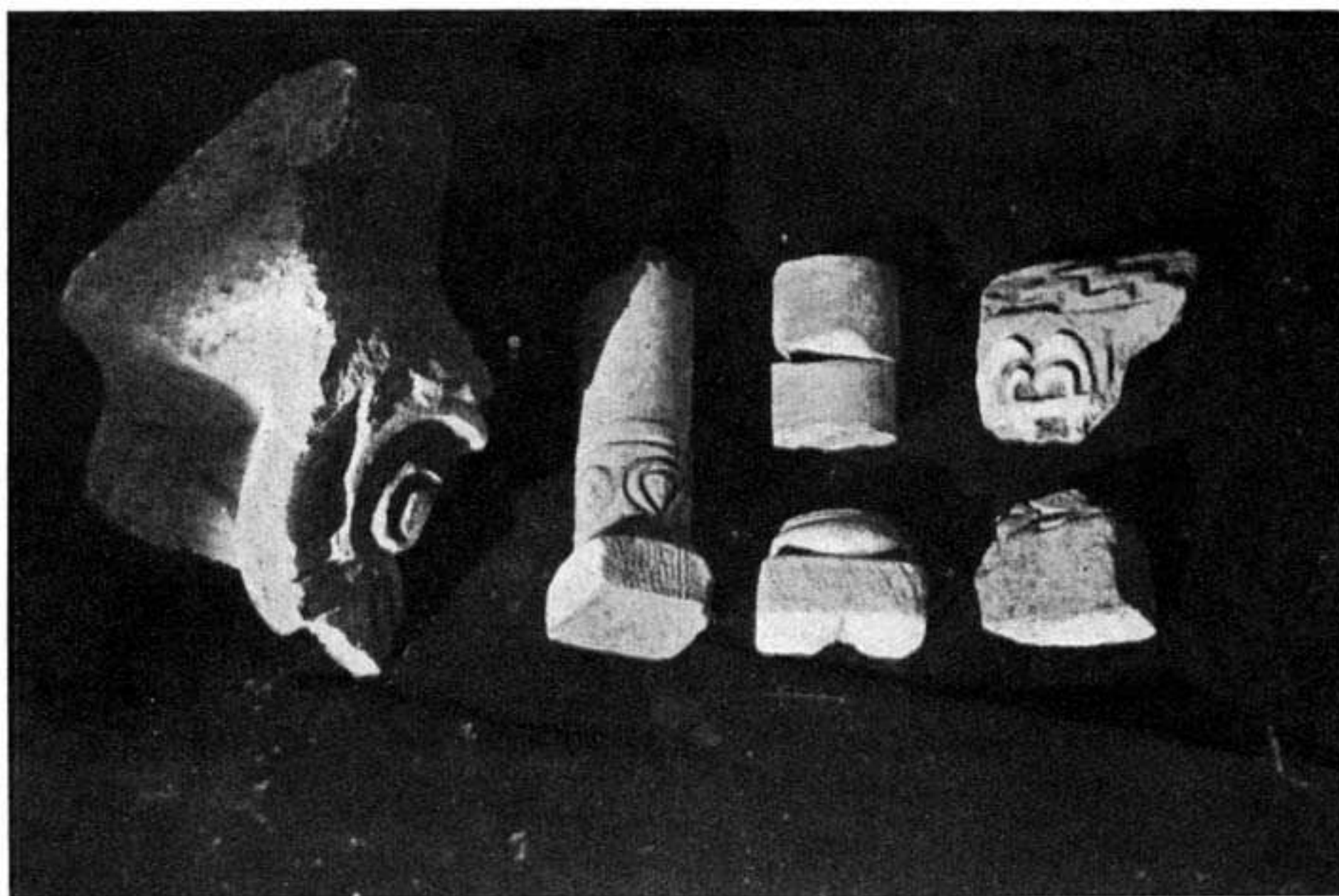

Είχ. 2. — Τμήματα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου ἐκ τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 1. — Κιονίσκοι, λύχνοι, λαβαί, ἡλοὶ κ.λ.π. εὐρήματα τῆς βασιλικῆς Σὺβρίτου.

Εἰκ. 2. — Τμῆμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου, κιονίσκοι κ.λ.π. εὐρήματα τῆς βασιλικῆς.

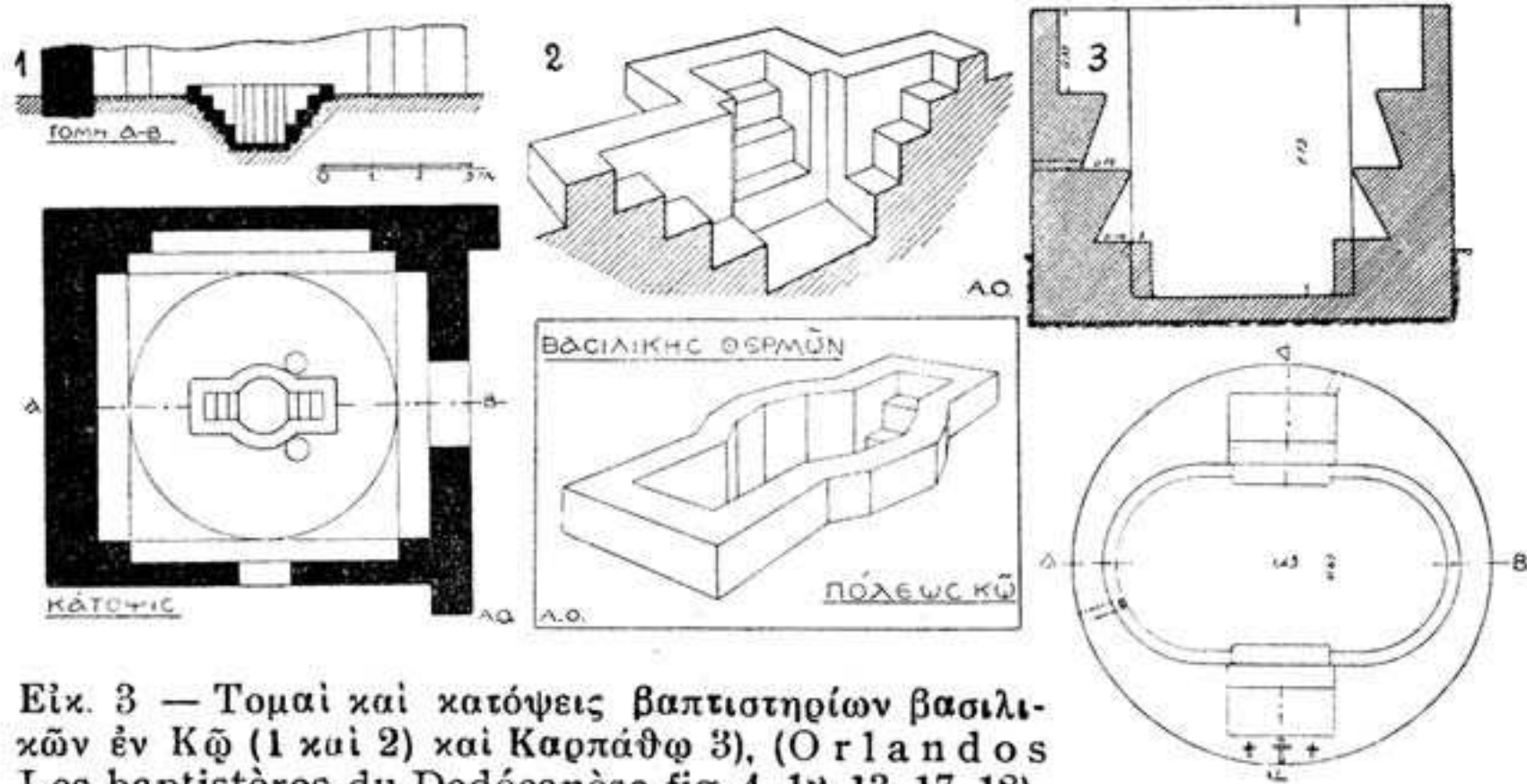
Εἰκ. 1. — Τὸ ἐπιστύλιον (κοσμήτης) τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Συβρίτου.

Εἰκ. 2. — Μαρμάριναι καὶ πώριναι βάσεις ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς.

Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης τοῦ κλίτους εἶναι ὅτι παρὰ τὴν ἐπίμονον ἀναζήτησιν δὲν εὗρέθη τοῖχος χωρίζων τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα αὐτοῦ (δηλ. τὸν χώρον τοῦ συνήθως λεγομένου Διακονικοῦ) ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον δυτικόν, ἀλλ' ὅτι ὅλον τὸ κλίτος ἐμφανίζεται ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον. Καὶ ναὶ μὲν εἶχεν ἐπισημανθῆ κατὰ τὴν α' ἀνασκαφὴν (1956) τοῖχος, ἀμέσως πρὸ τῆς, παρὰ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τοῦ κλί-

Εἰκ. 3 — Τομαὶ καὶ κατόψεις βαπτιστηρίων βασιλικῶν ἐν Κῶ (1 καὶ 2) καὶ Καρπάθῳ 3), (O r l a n d o s Les baptistères du Dodécanèse fig. 4, 12, 13, 17, 18).

τους, θύρας, ἀλλ' οὗτος ἀπεδείχθη, διὰ τῆς πλήρους β' ἀνασκαφῆς (1958) ὅλως ἀνυπόστατος. Ἐπρόκειτο δηλ. περὶ μεγάλων πετρῶν ἄνευ οὐδενὸς θεμελίου, τοποθετημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ (ξηρολιθιά) καὶ ἀποτελουσῶν ὅλως πρόχειρον μεταγενέστερον χωρίσμα⁶². Τοῦτο πιθανῶς σχετίζεται πρὸς τὸν τοῖχον τὸν εὗρεθέντα εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ βορείου κλίτους (Πρόθεσις) καὶ ἀνάγεται ἐπομένως, ὅπως καὶ ἐκεῖνος εἰς τὰς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ χρόνους, ὅτε, φαίνεται, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ναῖδρια τὰ δύο παρὰ τὸ Ἱερόν μέρη τῆς βασιλικῆς. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους ἦτο, ἔστω καὶ προχείρως, ἐκτισμένος διὰ πηλοῦ καὶ λίθων, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἀπειτέλει ἀπλοῦν χωρίσμα διὰ μεγάλων πετρῶν τοποθετημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ. Σημειωτέον ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι εὗρέθησαν κατὰ χώρον ἐβεβαιώθη δὲ ὅτι οὔτε ἵχνος κονιάματος ὑπῆρχεν ἐπ' αὐτῶν.

Ἡ τοιαύτη ἔλλειψις τοίχων χωρισμοῦ τῶν παραβημάτων ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ, ἄγει εἰς τὴν σκέψιν ὅτι πιθανῶς ὁ χωρισμὸς οὗτος θὰ ἐγίνετο κατ' ἄλλον τρόπον. Ἡ Πρόθεσις δηλ. καὶ τὸ Διακονικὸν θὰ ἐχωρίζοντο ἀπὸ τὰ κλίτη διὰ ξυλίνου φράγματος ἢ διὰ βήλων, τὸ

⁶²) Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἀπεδόθη εἰς τὴν κάτοψιν.

φράγμα δὲ τοῦτο, πιθανῶς θὰ ἦτο εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ φράγματος τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος. Οὕτω θὰ ἀπεκλείετο τὸ τριμερὲς Ἱερὸν τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἢ δὲ ἐπικοινωνία μὲ τὰ ἔξω τῆς βασιλικῆς θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς πλαγίας νοτίας θύρας μετὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠκολούθη, πρὸς δυσμάς, τὸ τοιοῦτον χώρισμα. Τὸ φράγμα τοῦτο βεβαίως θὰ διετηρήθη καὶ ὅτε τὸ διακονικὸν μετεγράφη εἰς βαπτιστήριον.

Ἡ ἐπίχωσις τοῦ νοτίου κλίτους (ἥτις ἀνήρχετο εἰς 1,20 ἕως 1,60 μ.) περιεῖχε τμήμα μεγάλου ἰωνικοῦ κιονοκράνου, ἤλους σιδηρούς, τεμάχια γλυπτῶν, θραύσματα ὑαλίνων κανδηλῶν καὶ μέγαν ἀριθμὸν πλίνθων καὶ κεράμων τῆς στέγης.

ε) Οἱ στυλοβάται τῆς βασιλικῆς.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν οἱ στυλοβάται τῆς βασιλικῆς, ἀποκαλυφθέντες ἔξ ὀλοκλήρου, διήκοντες δέ, ἔξ ἀνατολῶν μέχρι τέροματος τοῦ κυρίως ναοῦ (πίν. Β' εἰκ. 2). Καὶ ὁ μὲν βόρειος ἐμφανίζει φθορὰς κατὰ τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ τμήμα, ρίζα δὲ κατέστρεψεν αὐτὸν περὶ τὸ 1 μ. εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον. Ὁ νότιος ὅμως στυλοβάτης διετηρήθη εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν. Ἀνήκουσιν εἰς τὸ εἶδος τῶν ὑψηλῶν στυλοβατῶν, οἵτινες δὲν εἶναι συνήθεις εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι βασιλικάς⁶⁹, ἐφ' ὅσον τὸ ὕψος αὐτῶν ἀπὸ μὲν τοῦ μεσαίου κλίτους εἶναι 0,70 ἀπὸ δὲ τῶν χαμηλοτέρων πλαγίων κλιτῶν περὶ τὸ 1 μ. Τὸ πλάτος τῶν εἶναι 0,65 μ., ὅπως δηλ. καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἀπεκλείετο ἢ ἐπικοινωνία διὰ τῶν κλιτῶν φαίνεται δὲ ὅτι, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Ἀνατολῆς ἐντεῦθεν ἴσταντο οἱ ἄνδρες καὶ ἐκεῖθεν αἱ γυναῖκες.

Οἱ στυλοβάται ἀπετελοῦντο ἔξ ἀργολιθοδομῆς καὶ ἦσαν ἐπικεχρισμένοι διὰ κονιάματος ἀσβέστου εἰς ὃ ἐσχηματίζοντο διακοσμητικὰ πλαίσια διὰ τοῦ μυστηρίου. Ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καὶ κατ' ἀποστάσεις 2,10 μ. ὑπῆρχον κτιστὰ ὑπόβαθρα, μήκους 1,30 μ., ὕψους περὶ τὰ 0,30 ἕκ. καὶ πλάτους ὅσον καὶ τὸ κύριον σῶμα τῶν στυλοβατῶν (0,65). Διὰ τῶν ὑποβάθρων αὐτῶν ἠϋξάνετο εἰσέτι τὸ ὕψος τῶν στυλοβατῶν (πίν. Β' εἰκ. 2). Τὰ ὑπόβαθρα ταῦτα, ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν, διεσώθησαν εἰς τὸν νότιον στυλοβάτην (πίν. Δ' εἰκ. 1) ἐνῶ τὰ πλεῖστα τοῦ βορείου κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν ριζῶν τῶν δένδρων καὶ τῶν συλητῶν. Ἐπὶ τῶν βάθρων αὐτῶν ἦσαν τοποθετημένοι αἱ εἰς τεμάχια ἀνευρεθεῖσαι μαρμάρια καὶ πώρινα βάσεις, ἐφ' ὧν ἔβαινον οἱ κίονες τῆς βασιλι-

⁶⁹) Ὁ στυλοβάτης λ. χ. τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν ἔχει ὕψος 0,42 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους, 0,50 δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῶν πλαγίων. Βλ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929 σελ. 118.

κῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῶν ἐπιτὰ τοιούτων ὑποβάθρων, τὰ ὅποια κατὰ κανονικὸς ἀποστάσεις ὑπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ νοτίου στυλοβάτου, τὰ πέντε εἶναι περισσότερον ἐξηρημένα, συνάγομεν ὅτι ταῦτα θὰ ἔφερον τοὺς κίονας ἥτοι ὁ ναὸς θὰ εἶχε πέντε κίονας εἰς ἐκάστην κιονοστοιχίαν καὶ δύο πεσσοὺς κατὰ τὰ ἄκρα, ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς, (ἥτοι ἐν συνόλῳ δέκα κίονας), δι' ἐπιτὰ δὲ ἡμικυκλικῶν πλινθοκτίστων τόξων θὰ ἐγεφυροῦτο τὸ μεταξὺ τούτων κενόν.

Ἄλλὰ διατὶ τὰ τοιαῦτα ὑπόβαθρα; Προφανῶς διότι ταῦτα ὑπηγόρευσε πρακτικὸς λόγος, ἥτοι ἔπειδὴ οἱ κίονες ἐλήφθησαν ἐκ παλαιότερων μνημείων καὶ τὸ ἐκ 2,70 μ. ὕψος αὐτῶν δὲν ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ μεσαίου κλίτους.

Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω, ὡς καὶ τμῆμα γείσου διασωζόμενον τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐνδεικτικοῦ τοῦ εἰς ὕψους τῆς ἐξωτερικῶς διαμορφουμένης στέγης τοῦ κλίτους⁶⁴, συμπεραίνομεν ὅτι ἡ βασιλική, κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα, εἶχεν ὑπερυψωμένον τὸ μεσαῖον κλίτος, τὸ ὅποιον ἀσφαλῶς θὰ ἐφώτιζε διὰ φωταγωγοῦ ἀνωθεν τῶν τόξων. Ἡ λεπτότης ὅμως τῶν κίωνων, τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ μνημείου καὶ ἡ παντελῆς ἀπουσία κλιμακοστασίου καθιστῶσι βέβαιον ὅτι δὲν ὑπῆρχον ὑπερῶα.

ς) Ὁ νάρθηξ.

Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ἀπεκαλύφθη ἀδιαίρετος, ἐπεκτεινόμενος καθ' ὅλον τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ἔχων πλάτος 4 μ. Τρεῖς θύραι, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ τρία κλίτη, ἐπιτυγχάνουν τὴν ἐπικοινωνίαν ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸν κυρίως ναὸν (βλ. κάτοψιν, εἰκ. 1). Ἡ μεσαία θύρα, μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων, ἔχει ἄνοιγμα 2 μ., ἐνῶ αἱ πλαγίαι 1,35 μ. Καὶ εἰς τὰ τρία ὡς ἄνω ἀνοίγματα εὐρέθησαν κατώφλια (πίν. Α' εἰκ. 2 καὶ πίν. Β' εἰκ. 2) καὶ παρὰ ταῦτα ἱκανὸς ἀριθμὸς ἡλῶν (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1). Ταῦτα ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ νάρθηκος καὶ κλιτῶν δὲν ἦτο συνεχῆς καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχον βῆλα (ὡς εἰκάζει ὁ P. Lemerle⁶⁵ διὰ τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς), ἀλλ' ὅτι ξύλινα θύραι ὑπῆρχον καὶ ἠνοίγοντο καθ' ὠρισμένην στιγμήν. Πράγματι δὲ κατὰ χώραν εὐρέθησαν τεμάχια ἀπληθρακωμένων ξύλων, ἀνηκόντων προφανῶς εἰς τὰς θύρας⁶⁶.

⁶⁴) Ἀνάλογος τούτου θὰ ἦτο βεβαίως καὶ τοῦ ἐτέρου κλίτους.

⁶⁵) Philippes, p. 328.

⁶⁶) Ἡ ἀφθονος χρῆσις τοῦ ξύλου εἰς τὰς θύρας, τὴν στέγην κλπ. ἐνισχύει τὴν γνώμην ἣν ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν (δ' τὸ νότιον κλίτος) ὅτι ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν - Βαπτιστήριον ἐχωρίζοντο τῶν κλιτῶν διὰ ξυλίνων φραγμάτων.

Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν νάρθηκα προσπέλασις ἐπετυγχάνετο διὰ τριῶν θυρῶν. Δύο, ἀνοίγματος 1,65 μ., ὑπῆρχον κατὰ τὴν δυτικὴν πρόσοψιν αὐτοῦ, ἦτοι μία βορειοδυτικῶς καὶ ἑτέρα νοτιοδυτικῶς, τρίτη δὲ πλαγία, κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ, ἀνοίγματος 1,35 μ. Αἱ δύο θύραι τῆς δυτικῆς προσόψεως ἦσαν σχεδὸν ἀπέναντι τῶν ἐσωτερικῶν θυρῶν δι' ὧν δηλ. ὁ νάρθηξ ἐπεκοινώνει πρὸς τὰ πλάγια κλίτη. Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς προσόψεως, κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, δὲν ὑπῆρχε θύρα ἀλλὰ τρίλοβον παράθυρον (βλ. κάτωσιν εἰκ. 1) τοῦ ὁποίου ἡ ποδέα ἦτο περὶ τὸ 1 μ. ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.

Ἡ διάταξις αὕτη τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄγει εἰς τὴν ἰδέαν ἐξωνάρθηκος, ἢ μᾶλλον εἰδους αἰθρίου, ἰδέα ἣτις—παρὰ τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν ἀνήκει ὁ ναὸς—ἐνισχύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς προβολῆς πρὸς δυσμὰς ὠρισμένων ἀκραίων λίθων τῆς τοιχοποιίας τῆς δυτικῆς προσόψεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀνιχνεύσεως λειψάνων θεμελίων ἀμέσως δυτικῶς τοῦ ναοῦ, ἅτινα ὅμως, περιλαμβανόμενα εἰς καλλιεργούμενον ἀγρόν, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐξερευνηθῶσιν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπιβλεῖσι καὶ ἐνταῦθα χαρακτηριστικὰ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ἦτο χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους, τοῦ αὐτοῦ δὲ ὕψους μὲ τὸ δάπεδον τῶν πλαγίων. Ἦτο ὅμως ἐστρωμένον διὰ τῶν ἰδίων πλακῶν δι' ὧν ἦτο καὶ τὸ μεσαῖον κλίτος. Αὗται εὐρέθησαν εἰς ὠρισμένα σημεῖα τοῦ νάρθηκος, διότι καὶ αὐτὸς ἔπαθεν ὑπὸ τῶν συλητῶν, μάλιστα κατὰ τὸ βόρειον τμήμα του. Εἰς τὴν κατὰ τὸ μέσον περίπου αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ δύο μέτρα ἐπίχωσιν, εὐρέθησαν ἀφθονα «βήσσαλα», θραύσματα ἀγγείων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἐνδιαφέροντα ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ θεωρηθῶσι δύο ἀραβικὰ νομίσματα εὐρεθέντα πρὸ τοῦ κατωφλίου τῆς πλαγίας θύρας τοῦ νάρθηκος καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου καὶ τὰ ὁποῖα, ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, εἶναι ἐκ τῶν πρώτων τοιούτων νομισμάτων τὰ ὁποῖα ἔρχονται εἰς φῶς ἐκ συστηματικῆς ἀνασκαφῆς ἐν Κρήτῃ. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῶν καθ' ἕκαστα εὐρημάτων τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τοῦ νάρθηκος εὐρέθησαν δύο τάφοι, κτιστοὶ ἐν τῷ δαπέδῳ (πίν. Ζ' εἰκ. 1). Ἦσαν λίαν στενοί, ἀφοῦ ἕκαστος εἶχε πλάτος μόλις 0,40 καὶ περιεῖχεν ὀστᾶ δύο νεκρῶν (πίν. Ζ' εἰκ. 2) ἀκτερίστων. Καὶ εἰς τοὺς δύο τὰ κρανία εἶχον ἐπιμελῶς τοποθετηθῆ τὸ ἓν παρὰ τὸ ἕτερον, ἐνῶ τὰ ἄλλα ὀστᾶ δὲν ἦσαν εἰς τὴν θέσιν των. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ ἀρχικῆς ταφῆς, μάλιστα δύο ἀτόμων εἰς τοσοῦτον στενὰς θήκας, ἀλλὰ περὶ ἀνακομιδῆς καὶ ἐνταφιάσεως λειψάνων προσώπων συνδεομένων πρὸς τὴν ἐκκλησίαν.

B'. — ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ἤλθον εἰς φῶς τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα :

Ιον. — Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ.

α) Κίονες ἄρράβδωτοι μονολιθικοί, πέντε τὸν ἀριθμόν, ἐκ σκληροῦ ἐπιχωρίου λίθου (ἀμυγδαλίτης), ὧν οἱ τρεῖς σχεδὸν ἀκέρατοι, μήκους 2,75 (πίν. Β' εἰκ. 2). Ἐκ τῶν ἄλλων δύο ὁ εἷς εἶχε μήκος 1,32 ὁ δ' ἕτερος 2,05. Ἐκτοῦ κίονος εὐρέθη μόνον μικρὸν τμῆμα μήκους 0,46 ἐκ. Οἱ τρεῖς πρῶτοι κίονες ἔχουσι διάμετρον ἄνω μὲν 0,30 κάτω δέ, 0,34. Τοῦ ἐνὸς ἔχει θραυσθῆ τμῆμα τῆς ἀποθέσεως τοῦ δ' ἑτέρου ἄνω, τμῆμα τῆς ἀποφύσεως (σπεῖρα). Τοῦ διασωθέντος εἰς τμῆμα μήκους 1,32 ἢ διάμετρος εἶναι ἄνω καὶ κάτω 0,42. Αἱ διαφοραὶ αὐταὶ εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῆς ἐκ διαφόρων παλαιότερων μνημείων προελεύσεως τῶν κίωνων. Ἐνεκα τῆς οὐχὶ ἐντελῶς λίας μορφῆς των, ὀφειλομένης εἰς τὴν σκληρότητα τοῦ λίθου, οἱ κίονες εἶχον ἐπιχρισθῆ.

β) Κιονοκράνων μεγάλων δύο τεμάχια. Τὸ ἓν, ἀνήκον εἰς ἰωνικόν, ἀποτελεῖ σχεδὸν τὸ τέταρτον τοῦ ἀκεραίου καὶ ἔχει διαστ. $0,37 \times 0,25$. Διατηρεῖται ἡ ἔλιξ καὶ μέρος τοῦ προσκεφαλαίου, ἐν ᾧ φύλλα καλάμου (πίν. Θ' εἰκ. 2). Τὸ ἕτερον, οὐχὶ ἐκ καλοῦ μαρμάρου, ἀποτελεῖ τμῆμα γωνιαίου φύλλου ἀκάνθης καὶ τοῦ συνεπτυγμένου ἄβακος καὶ ἀνήκει βεβαίως εἰς τὰ γνωστὰ κορινθιάζοντα ἀκανθόσχημα κιονόκρανα ἅτινα εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην, μάλιστα τοῦ Ε' αἰ., καὶ ὧν ἱκανὰ ἀπέδωκαν καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ βασιλικῶν τῆς Κρήτης⁶⁷.

γ) Βάσεις ἐκ πώρου ἢ μαρμάρου, ρωμαϊκαὶ ἢ παλαιοχριστιανικαὶ χρησιμοποιηθεῖσαι εἰς τὴν βασιλικήν. Μέρος αὐτῶν (διαμ. 0,45) ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κρηπίδος τοῦ τέμπλου, ὡς εἶδομεν⁶⁸. Τούτων ἀπέκοψαν τὰς πλίνθους κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας καὶ ἔμεινε τὸ στρογγυλὸν σῶμα, μὲ τὰς σπεῖρας (πίν. Β' εἰκ. 2) Αἱ ἄλλαι βάσεις, ποικίλων διαστάσεων καὶ μορφῶν⁶⁹, ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ φέρωσι τοὺς κίονας τῆς βασιλικῆς (πίν. Δ' εἰκ. 1).

δ) Κιονίσκοι, πιθανώτατα τῆς ἁγίας Τραπέζης εὐρέθησαν τέσσαρες εἰς τεμάχια. Ἐνὸς ἐσώθησαν δύο τμήματα διαστ. $0,07 \times 0,11$

⁶⁷) Κ. Καλοκέρης, Κρητ. Χρ. τ. Β' 1948, πίν. Γ', μεταξὺ σελ. 380 - 381.

⁶⁸) Ἡὐλακώθησαν δηλ. πρὸς ὑποδοχὴν τῶν θωρακίων καὶ τῶν πεσσῶν ἢ κιονίσκων αὐτοῦ.

⁶⁹) Κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι σκοτίαν, μίαν ἢ δύο σπεῖρας τομῆς τεταρτοκυκλικῆς καὶ κάτω πλίνθον (πίν. Γ', εἰκ. 2).

καὶ $0,24 \times 0,08$ (πίν. Θ' εἰκ. 1). Ἄλλου εὐρέθη τὸ ἥμισυ (μῆκος 0,27) μετὰ τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἣτις ἦτο τετράγωνος, διαστ. $0,08 \times 0,08$ καὶ εἰκόνιζε κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ὦα καὶ μονόφυλλα συνδέοντα τὰς γωνίας (πίν. Θ' εἰκ. 2 πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν). Τρίτου εὐρέθη μόνον ἡ βάση κατὰ τὸ ἥμισυ, διαστ. $0,10 \times 0,06 \times 0,08$ ἐκ. (πίν. Θ' εἰκ. 1). Τοῦ τετάρτου εὐρέθησαν δύο τεμάχια.

ε) Πλάκες ἐκ πώρου εἰς τεμάχια (διαστ. $0,28 \times 0,37$ ἢ $0,45 \times 0,54$) ἀνήκουσαι πιθανῶς εἰς ποδέας παραθύρων. Δύο μεγαλύτερα τεμάχια μὲ λοξότμητα χεῖλη, εὐρεθέντα εἰς τὸ Ἱερόν, ἴσως ἦσαν τμήματα τῆς ἀγ. Τραπέζης.

ς) Θωράκια εὐρέθησαν μαρμάρια καὶ πώρινα. Ἦσαν πάντα ἀναμφισβητήτως παλαιοχριστιανικά καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ δεύτερον ἐνταῦθα (διαστ. τεμαχίων $0,33 \times 0,27$ καὶ $0,24 \times 0,24$ καὶ $0,22 \times 0,25$). Εἶχον τὰς γνωστὰς βαθείας ἀυλακώσεις καὶ παρίστανον τὰ συνήθη γεωμετρικὰ θέματα ἥτοι ῥόμβους ἐγγεγραμμένους ἐντὸς ὀρθογωνίων ἢ σταυροῦς ἐντὸς κύκλων (πίν. Η' εἰκ. 2) ἢ πυροστροβίλους (πίν. Η' εἰκ. 1).

3) Κοσμήτης ἐκ πώρου (ἀσφαλῶς ἐπιστέφων τὸ τέμπλον) εἰς τρία τεμάχια, φέρων κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἀστραγάλων, ὦων (συνδεομένων διὰ σταυροπεποιημένων λογχῶν), πενταφύλλων ἀνθεμίων καὶ μαιάνδρων (πίν. Ι' εἰκ. 1). Αἱ διαστάσεις αὐτῶν εἶναι, τοῦ μεγαλειτέρου $0,57 \times 0,25$ τοῦ ἄλλου $0,52 \times 0,25$ τοῦ δὲ τρίτου $0,30 \times 0,25$. Τὸ μεγαλιέτερον φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἀλαξεύτου ἐπιφανείας τετράγωνον ἐγκοπὴν διὰ τὴν πάκτωσίν του ἐπὶ σχετικῆς ἐξοχῆς τοῦ κάτωθεν πεσσοῦ. Ὁ κοσμήτης δὲν εἶναι βυζαντινός. Ἡ ἐργασία του δηλοῖ παλαιοχριστιανικὸν γλυπτὸν τὸ ὁποῖον, τὸ δεύτερον, ἐχρησιμοποιήθη ἐνταῦθα.

2ον. — Κεραμεική.

α) Ἀγγεῖα μόνωτα ἢ δίωτα, ἀπλᾶ ἢ μετ' ἐγχαράκτων σπειρῶν (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1), δυστυχῶς εἰς τεμάχια. Ἀρκεταὶ δίδυμοι λαβαὶ ἀγγείων μικρῶν καὶ μεγάλων.

β) Λύχνοι συνήθεις ἢ μετὰ ποδίου, ἄνευ διακοσμήσεως (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1).

γ) Πλίνθοι εἰς μέγαν ἀριθμόν. Ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰ ἄνωθεν τῶν κιόνων τόξα καὶ εἰς τὴν ἄλλην τοιχοποιίαν τοῦ κτιρίου. Ἦσαν συνήθως τετράγωνοι διαστ. $0,27 \times 0,27$ ἢ $0,30 \times 0,30$ μετὰ χαραγῶν ἀπὸ γωνίας εἰς γωνίαν. Εὐρέθησαν ὁμως καὶ ὀρθογώνιοι καθὼς καὶ τεταρτοκυκλικοὶ (πίν. ΙΑ' εἰκ. 2). Ἱκανοὶ τούτων ἦσαν μέλανες ἐκ τοῦ πυρὸς τῆς καταστροφῆς.

δ) Κέραμοι μεγάλου πλήθους, εὑρέθησαν εἰς πάντα σχεδὸν τὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ στρωτῆρες ἦσαν τοῦ αὐτοῦ τύπου (κυρτοὶ) μὲ τοὺς καλυπτῆρας, ἀλλὰ κατὰ τι μεγαλείτεροι. Ὅπαι διὰ τῶν δακτύλων, γραμμαὶ παράλληλοι, ἐχρησίμευον διὰ τὴν καλυτέραν πρόσφυσιν ἐπὶ τοῦ κονιάματος τῆς στέγης (πίν. ΙΑ' εἰκ. 2).

3ον. — Ὑάλινα - Ἡλοῖ.

α) Ὑαλίνων λεπτοτάτων κανδηλῶν εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια. Τὰ ἀνώτερα τμήματα αὐτῶν ἔχουν τὴν συνήθη τῶν βυζαντινῶν κανδηλῶν περιχέλωσιν.

β) Ἡλοῖ σιδηροί, ἱκανοῦ ἀριθμοῦ, μεγάλοι καὶ μικροὶ μὲ μεγάλην καὶ πλατεῖαν κεφαλὴν (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) περισυνελέγησαν πανταχόθεν τοῦ μνημείου μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ χώρου ἀνοιγμάτων μεθ' ὧν ἐπεκοινώνει ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

4ον. — Νομίσματα.

α) Χαλκᾶ νομίσματα τρία, Ἀλεξίου τοῦ Α' (1081 - 1118) εὑρεθέντα κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ βορείου παραβήματος (B. A.) (πίν. ΙΒ' ἀριθ. 1, 2, 3).

β) Ἀραβικὰ νομίσματα δύο τὸν ἀριθμόν, τοῦ ἐνάτου αἰῶνος (πίν. ΙΒ' ἀρ. 4, 5), εὑρεθέντα εἰς τὴν πλαγίαν νοτιοδυτικὴν εἴσοδον τοῦ νάρθηκος (στρωμα σύγχρονον τοῦ ναοῦ). Ταῦτα, κατονομάζοντα τὸν «Μωάμεθ ἀπεσταλμένον τοῦ Ἀλλάχ», ἐχρονολογήσαμεν βάσει ἄλλων ἀναλόγων νομισμάτων (τυχαίως κατὰ καιροὺς εὑρεθέντων καὶ ἀποκειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου) πρό τινος μάλιστα δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης κ. G. Miles⁷⁰. Ἀκολουθῶς ὁ κ. Miles, ἐξετάσας τὰ ἡμέτερα νομίσματα⁷¹, ἐπηλήθευσεν ἐν τῇ ἀρμοδιότητί του, τὴν ἐποχὴν, ἐκ τῶν κατονομαζομένων προσώπων (Σουαίπ - Ἀχμάτ). Τὰ νομίσματα, κατὰ

⁷⁰) Βλ. Coins of the Amirs of Crete in the Herakleion Museums, ἐν Κρητ. Χρ. τόμ. Ι', 1956 σελ. 368, πίν. ΛΗ'.

⁷¹) Ὁ κ. Miles εὑρισκόμενος εἰς Ἀθήνας καὶ πληροφορηθεὶς τὴν εὑρεσιν τῶν νομισμάτων τούτων ἔσπευσεν εὐθύς καὶ μετέβη εἰς Κρήτην ἐπιθυμῶν ἵνα, τῇ ἀδείᾳ ἡμῶν, ἐξετάσῃ, ὡς εἰδικὸς ταῦτα.— Εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐντεῦθεν θερμότατα τὸν σεβ. φίλον Ἀμερικανὸν νομισματολόγον τόσον διὰ τὴν πρωτοβουλίαν ἣν ἔσχε διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Κρήτην εἰδικῶς διὰ τὸ ἐν λόγῳ νομίσματα (Μουσεῖον Ἡρακλείου), ὅσον καὶ διὰ τὴν πολλὴν προθυμίαν ὅπως παραχωρήσῃ ἡμῖν σημεῖωμα τῆς ἀναγνώσεώς του καὶ ἐνημερώσῃ ἐπὶ σχετικῶν ζητημάτων.

τὸ σημεῖωμα τοῦ ὡς ἄνω ἐπιστήμονος, ἔχουσιν οὕτω :

لا اله الا
الله وحده لا
شريك له

Ἰὲν ὑπάρχει θεὸς εἰ-
- ἢ ὁ Ἄλλάχ, οὕτος
- ἵναι μόνος. Οὐδείς
- ἑταῖρος τούτου.

لا اله الا
الله وحده لا
شريك له
آحمه

Ἄεν ὑπάρχει Θεὸς
- εἰμὴ ὁ Ἄλλάχ, οὐ-
- τος εἶναι μόνος.
- Οὐδείς ἑταῖρος
- τούτου. Ἄχματ.

1

محمد
رسول
الله
شهي

Ἄ Ο Μωάμεθ
- εἶναι ὁ ἀποσταλμένος
- τοῦ Θεοῦ
- Σουαῖπ.

2

محمد
رسول
الله
ع بن

Ἄ Ο Μωάμεθ
- εἶναι ὁ ἀποσταλμένος
- τοῦ Θεοῦ.
- Ἄλῃ υἱὸς τοῦ

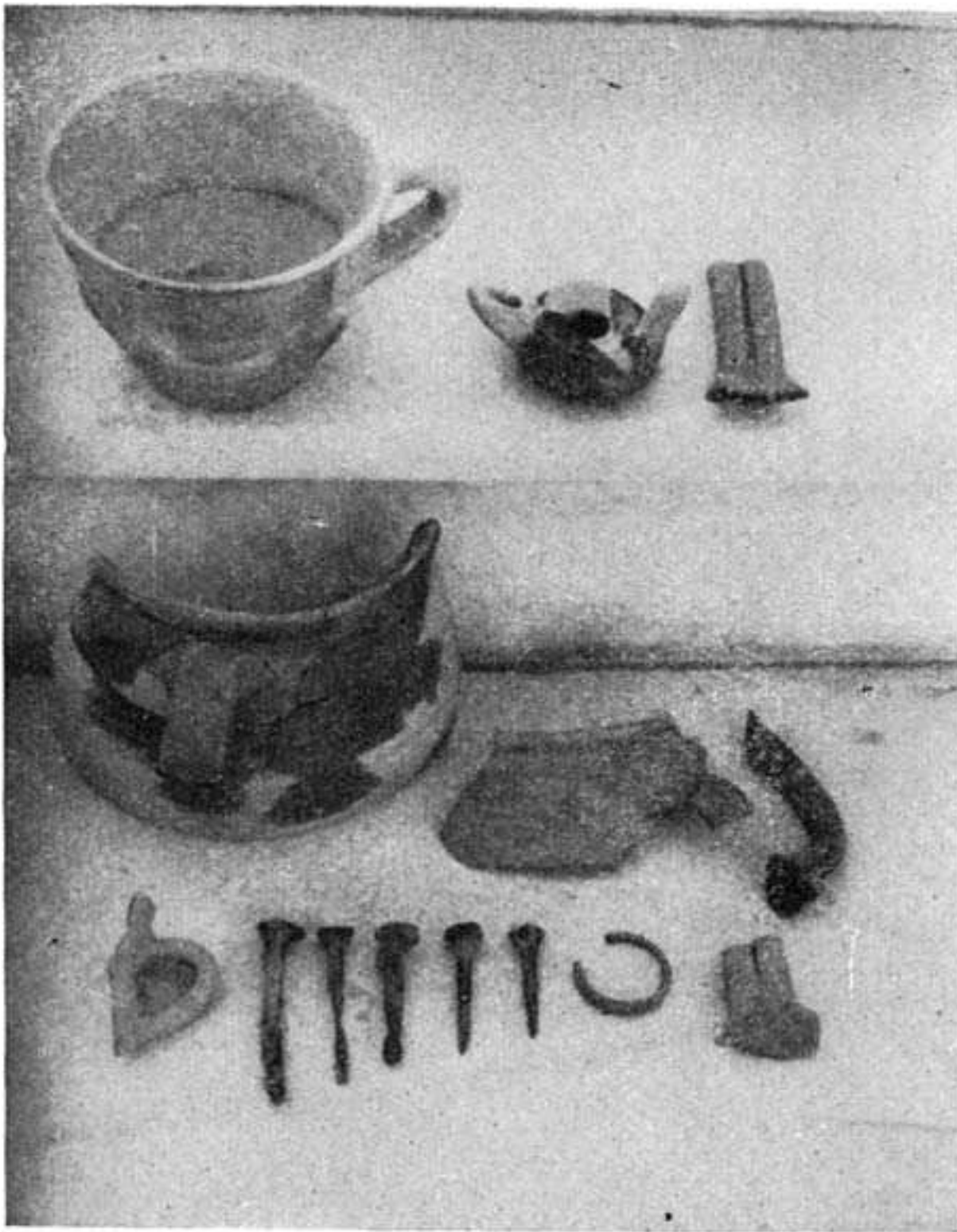

ῥον. — Ἐπιγραφὴ.

Ἐκ τοῦ χώρου τῆς Προ-
- θέσεως περισυνελέγη ἐπιγρα-
- φὴ ἐκ πώρου, ρωμαϊκῶν χρό-
- νων, διαστάσ. 0,40 × 0,25,
- ἀναφερομένη εἰς τὴν Ἄφρο-
- δίτην καὶ τὸν Ἐρμῆν, ἀτυ-
- χῶς ὅμως ἀποκεκρουμένη κα-
- τὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ. Εἶχε
- χρησιμοποιηθῆ ὡς οἰκοδομι-
- κὸν ὑλικὸν εἰς τὸ σημειωθὲν
- διαχωριστικὸν τῆς Προθέ-
- σεως ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους,
- μεταγενέστερον δὲ τῆς κατα-
- στροφῆς τοῦ ναοῦ, τοιχίον.

Εἰκ. 4. — Ἐπιγραφὴ ρωμαϊκῶν
- χρόνων.

Είκ. 1 (ἀριστερά).—
Χαρακτηριστικά ἀγ-
γεία και λοιπά εὐρή-
ματα τῆς βασιλικῆς.

Είκ. 2 (κάτω). -- Εἴ-
δη πλίνθων και κε-
ράμων ἐκ τῆς βασι-
λικῆς.

Βυζαντινά (1, 2, 3) και άραδικά (4, 5) νομίσματα εύρεθέντα
κατά τας άνασκαφάς τής βασιλικής Συβρίτου.

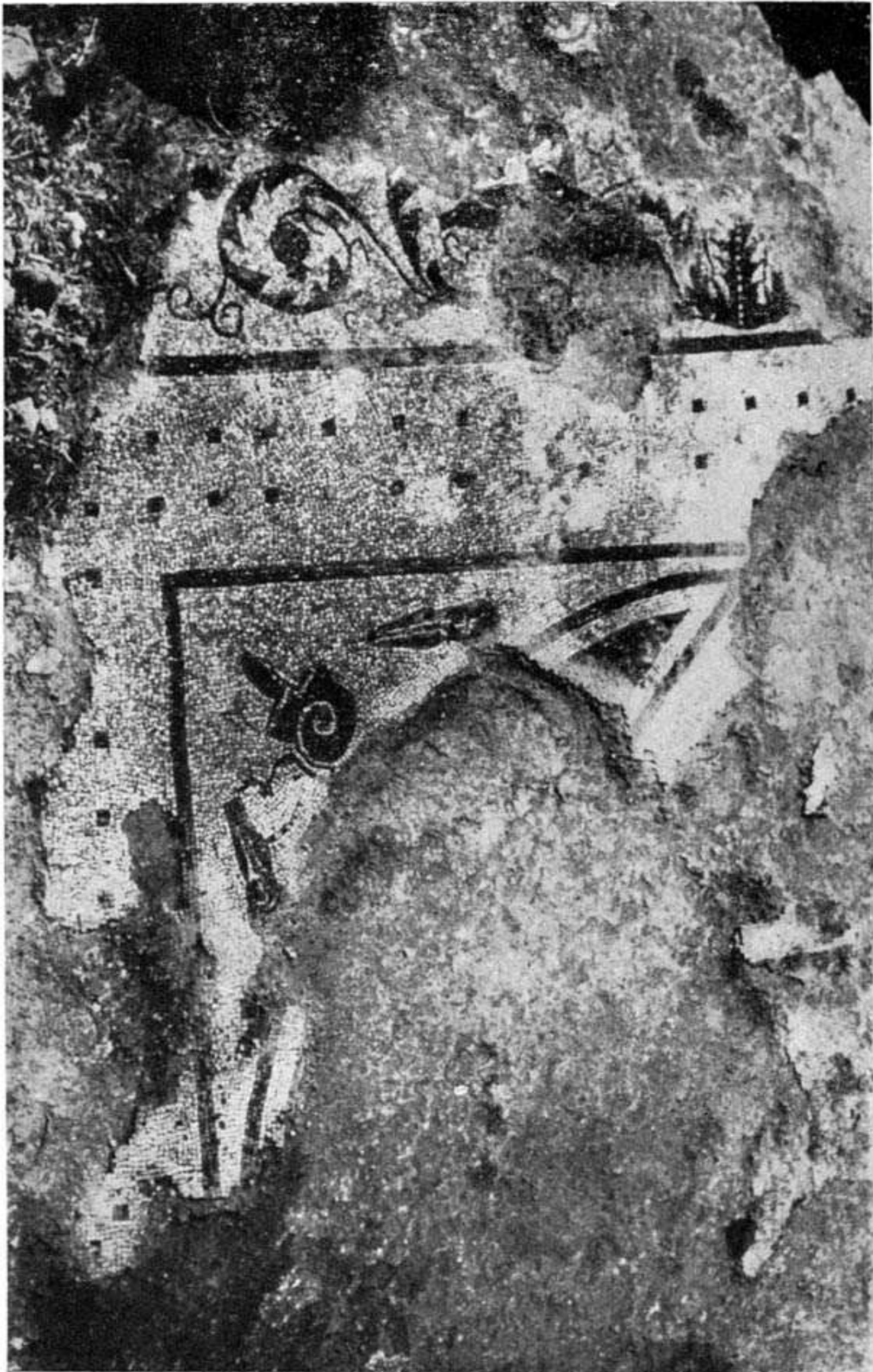

Εἰκ. 1. — Γενική ἄποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ θαπέδου νοτιοανατολικῶς τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 2. — Λεπτομέρεια τοῦ ὠς ἄνω ψηφιδωτοῦ.

Λεπτομέρειαι τοῦ ψηφιδωτοῦ. Κάτω περικεφαλαία, περικνημίδες καὶ ἀσπίς.

III. ΤΑ ΠΕΡΙΞ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Α. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

Ἐπειδὴ ὁ χῶρος πέριξ τῆς βασιλικῆς ἐκρίθη ὑφ' ἡμῶν ἀρχαιολογικῶς ἐνδιαφέρων ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦτο καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ἐπεχειρήσαμεν σχετικὴν ἐξερεύνησίν του. Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι ὁ χῶρος πρὸς ἀνατολὰς τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀκτῖνα 200 μ. περ., βρίθκει ὀστράκων, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων. Ἐνταῦθα, καὶ ἐντὸς καλλιεργημένου ἀγροῦ, εὔρομεν θεμέλια, ἱκανοῦ μήκους, οἰκοδομημάτων (ἀγρὸς Καραμπασάκη) ὧν ἡ τοιχοποιία εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς βασιλικῆς. Ἦτο φαίνεται ὁλόκληρον οἰκοδομικὸν συγκρότημα, τοῦ ὁποίου μάλιστα διεσώθη μέχρι σήμερον τοῖχος, ἔχων μῆκος περὶ τὰ 6 μ. καὶ ὕψος ὑπὲρ τὰ 3 (πίν. Ε' εἰκ. 2). Ἐνταῦθα παλαιότερον οἱ χωρικοὶ εὔρον χαλκῶ νομίσματα, ἐκ τῶν περιγραφῶν δὲ αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦσαν βυζαντινά. Ὀλίγον νοτιοδυτικῶς τῶν ἐρείπιων τοῦ συγκροτήματος τούτου καὶ ἐντὸς ὑπερκειμένου ἀγροῦ εὔρομεν κτιστὸν στρογγύλον λουτήρα (διαμ. 1,40 ὕψους 0,70) καὶ τὸν ὁποῖον ὑποθέτομεν βυζαντινόν.

Νομίζομεν λίαν πιθανόν ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἐρείπια ἀποτελοῦν λείψανα τοῦ Ἐπισκοπείου τῆς Συβρίτου (ἐγγὺς βεβαίως τοῦ ναοῦ κειμένου) ἢ οἰκοδομημάτων συνδεομένων πάντως στενῶς πρὸς τὴν βασιλικήν. Ταῦτα ἐμφανίζονται δομικῶς σύγχρονα αὐτῆς καὶ ἠρειπώθησαν ἀσφαλῶς ὅτε καὶ αὕτη. Τοῦτο διαπιστοῦμεν ἐκ τῶν ἰχνῶν τοῦ πυρὸς τὰ ὁποῖα εἶς τινα σημεῖα (Β. Δ. τοῦ ἐξέχοντος τοίχου) εἶναι εἰσέτι λίαν ἐμφανῆ.

Β. ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ

Ἐκατὸν περίπου μ. νοτιοανατολικῶς τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη ψηφιδωτὸν δάπεδον κτίσματος διαστάσεων 3.35×5 μ., ὅπερ νοτίως μορφοῦται εἰς κόγχην (πίν. ΙΓ' εἰκ. 1).

Τὸ κτίριον, βαῖνον ἐπὶ ἐξηραμένης κρηπίδος, ἦτο ἐκτισμένον ἐπιμελῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένον. Κατὰ τὸ βόρειον δυτικὸν ὁμως τμήμα τὸ δάπεδον ἦτο πλήρως κατεστραμμένον καὶ ἐπομένως τὸ ἐκεῖ τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ μεῖζον. Ἐκ τῶν διατηρηθέντων ὁμως στοιχείων δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τοῦτο σχεδὸν ἐν ὅλῳ. Τὸ μωσαϊκὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν τμημάτων, ἑνὸς δηλ. κεντρικοῦ καὶ δύο ἀκραίων. Εἰς τὸ κεντρικὸν παρίσταται τετράγωνον πλαίσιον ἐκ δύο παραλλήλων μελανῶν ταινιῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων ζεύγη μικρῶν, ὁμοίως μελανῶν διακοσμητικῶν τετραγωνιδίων (πίν. ΙΔ'). Τὸ πλαίσιον

τοῦτο περιέβαλλον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου, τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας ὅμοια πιθανώτατα θέματα καὶ ἐν διάφορον ἐν τῷ κέντρῳ. Τὸ σωζόμενον θέμα κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν, εἰκονίζει περικεφαλαίαν μετὰ παραγναθίδων καὶ λοφείου, εὗρισκομένων μεταξὺ δύο κνημίδων, εἶτα δὲ ἀσπίδα περιορίζουσιν τὴν γωνίαν (βλ. πίν. ΙΔ'). Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὸ γνωστόν, εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, θέμα τῶν τροπαίων. Τὰ τρόπαια ταῦτα πιστεύομεν θὰ ἐπανελαμβάνοντο καὶ εἰς τὴν ἔναντι γωνίαν διότι, διασωθὲν μικρὸν τμήμα ψηφιδωτοῦ ἀνήκει εἰς ἀσπίδα ἣτις, συμπληρουμένη, εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἑτέραν. Καὶ εἰς τὰς ἄλλας λοιπὸν γωνίας θὰ ὑπῆρχε τὸ αὐτὸ ἢ ἀνάλογον θέμα (ὄπλα). Τοῦ κέντρου τὸ θέμα δυστυχῶς δὲν διεσώθη. Πάντα τὰ θέματα ἀποδίδονται διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ βάθους.

Τὸ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου καὶ παρὰ τὴν κόγχην νότιον τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ διεσώθη κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον. Εἰκονίζει ἐλισσόμενον φυλλοφόρον κλάδον ἀναπτυσσόμενον ἐκ μεγάλου, κεντρικοῦ, πολυγλωσσιδίου φύλλου. Πτηνὸν μέλαν κάθηται ἐπὶ τοῦ κλάδου ὅστις, περὶ τὸ ἄκρον φέρει καρπὸν ροιᾶς (πίν. ΙΓ' εἰκ. 2). Πιθανώτατα τὸ αὐτὸ θέμα θὰ ἐπανελαμβάνετο εἰς τὸ ἔναντι τῆς κόγχης ἀντίστοιχον βόρειον διάχωρον τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ἐν τῇ κόγχῃ διεσώθησαν τὰ ἔχνη τοποθετήσεως τετραγώνου ἐδράνου. Νομίζομεν ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν ἀνήκει εἰς λουτρὸν καὶ ἀνάγεται εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (περὶ τὸ 250 - 300 μ. Χ.).

Ἡ ὑπαρξὶς ἐνταῦθα τοῦ ἐξετασθέντος ψηφιδωτοῦ, ἡ ρωμαϊκὴ ἐπιγραφὴ ἢ εὗρεθεισα εἰς τὴν βασιλικὴν καὶ τὰ διεσπαρμένα σύγχρονα ρωμαϊκὰ ὄστρακα, βεβαιοῦν ἐνταῦθα συνοικισμὸν ἀκμάζοντα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ὀδηγεῖ εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα ἐνδιαφέροντα τὰ μάλιστα τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν.

Ἐν πρώτοις αἱ σημαντικαὶ διαστάσεις τοῦ μνημείου⁷², ἡ ἐπιμεμηλημένη κατασκευὴ του, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἡ ὅλη θέσις του ἐν μέσῳ ἄλλων οἰκοδομημάτων ὁμιλοῦν διὰ τὴν ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἣν εἶχε τοῦτο κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς του. Ἀλλαις λέξι-σι τὸ μέγεθος τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει αὐτὴν κέντρον ζωηρᾶς λα-

⁷²) Αὗται εἶχον κάμει ἐντύπωσιν εἰς τὸν R a u l i n, Description physique, σ. 131. Σήμερον βεβαίως γνωρίζομεν πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων βασιλικὰς ἐν τῇ νήσῳ, ὡς τῆς Χερσονήσου (Λιμὴν), Πισκοπιανοῦ, Πανόρμου, κ. ἄ.

τρείας ἐν τῇ περιοχῇ, τὸ μέγα Ἱερὸν Βῆμα τῆς (τὸ κατέχον τὸ τρίτον τοῦ μεσαίου κλίτους) δημοῖ πολυπληθὲς ἱερατεῖον, τὸ δὲ σύνθρονον ἐπίσκοπον. Ταῦτα ὅμως ἄγουν εἰς καθεδρικὸν ναὸν Ἐπισκοπῆς καὶ ἐπομένως μόνον ὡς ἔδραν τοιαύτης Ἐπισκοπῆς δέον νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν βασιλικήν. Ἄλλ' Ἐπισκοπὴ ἐνταῦθα οὐδεμία ἄλλη δύναται νὰ ἀναζητηθῇ, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἢ ἡ τῆς Συβρίτου. Αὕτη, ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων τῆς Κρήτης, ἤδρευε κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τὴν ἐγγὺς τοῦ ἀνασκαφέντος μνημείου κειμένην ἀρχαίαν Σύβριτον, ἣτις ἀναμφιβόλως ἦτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Θρόνος Ἀμαρίου. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ὅμως χρόνους ἡ Σύβριτος παρήκμασεν, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ 674 ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κρήτης θὰ κατέστησαν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην μεταθέσεως τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας ἐκ τῆς εὐαλώτου θέσεως τῆς Συβρίτου εἰς μέρος θεωρούμενον ἀσφαλέστερον. Πιστεύομεν ὅτι ἡ μετάθεσις ἐγένεε μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Ζ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος. Ὁ τόπος ἐνθα ἐκτίσθη ὁ νέος ναὸς (παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Βυζάρι) οὐ μόνον παρεῖχεν ἀσφάλειαν ὡς κείμενος μεταξὺ τῶν ὀρέων Ἰδης καὶ Κέδρους καὶ ἦτο ἐγγὺς πολλῶν χωρίων, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ἤκμαζε συνεχῶς ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς δηλοῦσι τὰ πέριξ τῆς βασιλικῆς εὐρήματα καὶ τὰ λείψανα κτηρίων.

Μετ' ὀλίγον οἱ Ἀραβες γενόμενοι κύριοι τῆς Κρήτης (824/8) καὶ ἐρημώσαντες τὴν περιοχὴν κατέστρεψαν καὶ τὴν ἐνταῦθα ἐπισκοπὴν καὶ ἐπυρπόλησαν τὴν βασιλικήν, τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς. Διὰ τοῦτο μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν αἱ πηγαὶ ἀγνοοῦσι παντάπασι τὴν παλαιὰν Ἐπισκοπὴν Συβρίτου (τὸ Συνοδικὸν τῆς Συβρίτου ἀφορᾷ, ὡς πιστεύομεν, τὴν διαδεχθεῖσαν τὴν βυζαντινὴν Σύβριτον ἐπισκοπὴν Ἀρίου ἣτις, ἐξηκολούθη φαίνεται κατ' ἀρχὰς νὰ φέρῃ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα «Συβρίτου»). Οὕτως ἐνῶ λ. χ. «τακτικὰ» τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος σημειῶνουν τὴν παλαιὰν Ἐπισκοπὴν, τακτικὸν τοῦ Ι' αἰῶνος (συγκεκριμένως 19 ἔτη μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ) ἀγνοεῖ τὴν Σύβριτον καὶ σημειοῖ, ἀντ' αὐτῆς, ἄλλην Ἐπισκοπὴν ἣτις, ὡς διάδοχος αὐτῆς ἰδρῦθη καὶ εἰς ἄλλην (βορειότερον) μάλιστα θέσιν. Τὸ Ἄριον.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς νομίζομεν ὅτι, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ἔτος 674 ἔχομεν τὰς σοβαρὰς Ἀραβικὰς ἐπιδρομὰς — ὧν ἕνεκα γίνονται μετακινήσεις πληθυσμῶν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς νήσου δι' ἀσφάλειαν — τὸ ἔτος τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ *terminus post quem* τῆς ἀνεγέρσεως τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ τὸ ἔτος 824/8 (ἔτος καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ καταστροφῆς) τὸ *terminus ante quem*. Ἦτοι εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ 674 καὶ 824/8 περίοδον τῶν 150

περίπου ἐτῶν πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικήν.

Πρὸς τὴν ἀνωτέρω χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ μορμὴ τοῦ μνημείου (ἐν πρώτοις ἢ πρὸς ἀνατολὰς διαμόρφωσις του διὰ τριῶν ἀψίδων δηλοῖ βυζαντινοὺς χρόνους), τὰς εἰς πολλὰ σημεῖα βεβαιωθέντα ἴχνη τῆς πυρᾶς (εἰς τὸ χῶμα, εἰς τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰς κεράμους) καὶ τὰ ἀραβικὰ νομίσματα. Ταῦτα βεβαίως συνδέουσι τὸ μνημεῖον πρὸς τοὺς χρόνους τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἀποτελοῦν, ὡς πιστεύομεν, πειστήρια τοῦ ἠροστρατείου ἔργου των⁷⁸.

Ἀπὸ καθαρῶς ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως ἡ βασιλικὴ τῆς Συβρίτου ἀποτελεῖ μεγάλην τρίκλιτον, ἑλληνιστικοῦ τύπου βυζαντινὴν βασιλικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιβιοῦν παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα. Ἦτο βασιλικὴ ξυλόστεγος μὲ ὑπερυψωμένον τὸ μέσον κλίτος, ἐσφαλμένη δὲ ἀπεδείχθη ἡ γνώμη τοῦ Gerola ὅτι αὕτη δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ποτὲ στεγασθῆ. (Βλ. π. χ. τὸ μέγα πλῆθος τῶν κεράμων τῶν εὑρεθέντων εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος κλπ.). Τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐπίδρασιν δεικνύει ἡ ὑπαρξίς τοῦ συνθρόνου, τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἡ μορφή τοῦ τέμπλου,

⁷⁸) Δὲν ἔχει μελετηθῆ μέχρι σήμερον τὸ θέμα τῶν καταστροφῶν τῶν μνημείων τῆς νήσου καὶ δὴ τῶν χριστιανικῶν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐπιδρομῶν, ὅπως καὶ τὸ φαινόμενον τῆς καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς των (περίπου 137 ἔτη) ἀπουσίας ἐμφανῶς ἀραβικῶν μνημείων ἐκ τῆς Κρήτης. Ἡ ἀναντιλέκτως διὰ πυρὸς βιαία καταστροφὴ ὠρισμένων βασιλικῶν, ὡς τῆς Πανόρμου Μυλοποτάμου, τοῦ ἁγ. Τίτου Γόρτυνος καὶ τῆς Συβρίτου παρὰ τὸ Βυζάρι, ὁμοῦ μεθ' ὠρισμένων ἄλλων ἐνδείξεων (ὡς εὑρημάτων - νομισμάτων, κ.λ.π.) πείθουν περὶ τῆς στάσεως αὐτῶν ἀπέναντι τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν τῶν κατακτηθέντων χριστιανῶν. Ἀλλὰ τὰ ὠρισμένα ταῦτα γεγονότα, δὲν εἶναι, νομίζομεν, ὀρθὸν νὰ ὀδηγοῦν εἰς γενικεύσεις καὶ νὰ ἀποδίδεται πᾶσα συλλήβδην καταστροφὴ μνημείου εἰς τὴν ἀδιαλλαξίαν τῶν Ἀράβων. Αἱ ὑπερβολαὶ αὐταί, δικαιολογούμεναι ἴσως γενικώτερον ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ ἀνέκαθεν μωσαμεθανικοῦ φανατισμοῦ καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων (ὡς τοῦ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορία, Migne P. G. τ. 117 καὶ ἐν Corpus scriptorum historiae byzantinae, τοῦ Θεοδοσίου Διακόνου, Ἀλωσις Κρήτης, εἰς τὸ αὐτὸ corpus καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἔκδ. Βόννης σ. 92 κέξ.) περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἀφανισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου καὶ ἐξισλαμισμού τῆς νήσου, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς πληροφορίας περὶ τῆς μετὰ τὴν ἐκδίωξιν αὐτῶν (961) «ἀνέγερσιν ναῶν εἰς ὅλην τὴν νήσον» ὑπὸ τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (βλ. Βίος, ἔκδ. Σ. Λαμπρου, ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι, τ. Ι' 1906 σ. 152), ὠδήγησαν εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων παραδοχὴν μιᾶς «θέσεως» ἣτις — παρὰ τὸ ὀρθὸν αὐτῆς ἐν πολλοῖς — ὁμως θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ἀμερολήπτως μὲ βάσιν τὰ μνημεῖα, τὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ τὰ δεδομένα τῆς σχετικῆς πρὸς τὰ μνημεῖα συμπεριφορᾶς τῶν Ἀράβων εἰς ἄλλας κατακτηθείσας χώρας. — Τὸ θέμα τῆς πράγματι ἐκπληκτικῆς ἀπουσίας μνημείων τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης, ἐξετάζομεν ἀλλοῦ.

ὅπερ ἀπεδείχθη ἐκτεινόμενον μόνον εἰς τὸ μέσον κλίτος οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ πλάγια ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Εἰς τὴν τοιαύτην ἐπίδρασιν ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ Βήματος ἔχει χορδὴν σχεδὸν ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους. Ταῦτα σημαίνουν γενικώτερον ὅτι εἰς τὰς ἐπαρχίας οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τύποι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξεν ἐν συνεχείᾳ ὅτι ὁ ναὸς ἐγνώρισε δύο κυρίως περιόδους. Τοῦτο φανεροῖ α) τὸ σύνθρονον, ὅπερ εἶναι μεταγενέστερον καὶ β) τὸ ὄρυγμα θάλασσα-βαπτιστήριον πρὸ τῆς κόγχης τοῦ λεγομένου Διακονικοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον (τέλος Ζ' ἀρχὰς Η' αἰ.) εἴχομεν μίαν βασιλικὴν εἰς τὸν τύπον, ἴσως, τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἣτις προϋπήρχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Σύβριτον (χωρίον Θρόνος), πρώτην ἔδραν τῆς ὁμωνύμου Ἐπισκοπῆς. Αὕτη δὲν εἶχε σύνθρονον, παρὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν συνήθειαν. Εἶχεν ὅμως θάλασσαν πρὸ τῆς κόγχης τοῦ Διακονικοῦ. Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον (Η' - Θ' αἰῶν) προσέθηκαν σύνθρονον καὶ μετέτρεψαν τὴν θάλασσαν εἰς βαπτιστήριον λεκάνην. Τότε, φαίνεται, διεμόρφωσαν καὶ ὀλόκληρον τὸ νότιον κλίτος ὡς βαπτιστήριον. Ὁ χωρισμὸς τῶν παραβημάτων ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῶν πλαγίων κλιτῶν θὰ ἐγίνετο διὰ ξυλίνου φράγματος ἢ διὰ βήλων. Τὸ τοιοῦτον χώρισμα θὰ διетήρησε καὶ τὸ βαπτιστήριον.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς τὸν Θ' αἰῶνα, ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς, ὡς ἐπισκοπικοῦ ναοῦ, δὲν ἐξέλιπε. Κατὰ τοὺς ἀμέσως ἀκολουθήσαντας τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ χρόνους, φαίνεται ὅτι μετετράπησαν εἰς ναΐδρια, διὰ τινὰ περίοδον, τὰ δύο παρὰ τὸ κυρίως Ἱερὸν διαμερίσματα τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ. Ἡ εὕρεσις νομισμάτων Ἀλεξίου τοῦ Α' εἰς τὸ τοιοῦτον πρὸς βορρᾶν παρεκκλήσιον (Πρόθεσις) εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἠσκεῖτο ἔτι ἡ λατρεία εἰς τὸ τμήμα τοῦτο. Πιθανώτατα κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν, τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης, ἐνετοκρατίαν καὶ οἱ χῶροι οὗτοι ἠρειπώθησαν πλήρως καὶ ἐγκατελείφθησαν.

Τοιοῦτον τὸ ἀνασκαφὴν καὶ μελετηθὲν βυζαντινὸν μνημεῖον προσλαμβάνει ἔτι μείζονα ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα διότι πλουτίζει τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας. Προστίθεται δηλ. διὰ τούτου μία καθαρῶς ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ εἰς τὰς ὀλίγας γνωστὰς τοιαύτας τὰς χρονολογουμένας μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Ζ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος.

Ἐκ τῶν ἐπιβλητικῶν ἐρειπίων τῆς ἢ βυζαντινῆ βασιλικῆς τῆς Συ-

βρίτου ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν αἴγλην τὴν ὁποῖαν θὰ προσέδιδέ ποτε εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ὄρέων Ἰδης καὶ Κέδρους μικρὰν κοιλάδα, εἰς τὴν ὁποῖαν ὑψοῦται μετὰ τῶν προσκτισμάτων της. Τὰ χωρία τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου, Βυζάρι, Φουρφουρᾶς, Λαμπιῶτες, Ἀποσέτι, Πλατάνια, Βισταγὴ καὶ Θρόνος, τὰ ὁποῖα, κείμενα ἐγγὺς ἢ ἐπὶ μεσαιωνικῶν συνοικισμῶν τῆς περιοχῆς Συβρίτου, περιβάλλουν σήμερον κύκλῳ τὴν βασιλικήν, παρέχουν μίαν ἰδέαν τῶν περισσότερον ἀνθούτων, πρὸ τῆς ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς, πέριξ κέντρων, ὧν τὸ ἡμέτερον μνημεῖον ἦτο τὸ σεβασμιώτερον ἱερόν. Ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς των.

ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ